

Zdenko Balog
Pučko učilište, Križevci

Prethodno priopćenje / *Preliminary communication*
3. 9. 2007.

Crkve kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj

Ključne riječi: kvadratno svetište, gotika, Chorturm, sjeverna Hrvatska, potkalnička grupa, Križevci, Belec, ladanjske župne crkve i kapele

Key words: square sanctuary, "Chorturm," Northern Croatia, the Kalnik group, Križevci, Belec, rural parish churches and chapels.

Studija obrađuje problematiku crkava kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj. Povod istraživanju je determiniranje relativno koherentne grupe crkava kvadratnog svetišta u potkalničkoj i zagorskoj regiji. Radnja se fokusira na pitanja pripadnosti ovih grupiranih objekata istom kulturnom krugu, podrijetla ove tipologije i pripadnosti ove grupe većoj grupi iste tipologije, koja bi eventualno i prelazila današnje (a i nekadašnje) državne granice. Pojedinačnom obradom gotovo dvadeset spomenika sjeverne Hrvatske utvrđeno je postojanje dovoljno podudarnosti da bi se moglo govoriti o homogenoj i povezanoj tipološkoj grupi, ali i o pojedinim spomenicima koji, unatoč općoj pripadnosti tipu, ne pripadaju ovoj grupi. Tako se naslućuje površan utjecaj koruško-štajerske tipologije tzv. Chorturma u barem jednom slučaju, a jednako tako i neki očuvani primjeri još romaničkih objekata ravnog zaključka svetišta. Istraživanja dovode do zaključka da je presudan utjecaj na grupiranje kvadratnog svetišta u razdoblju gotike izvršio neki monumentalni crkveni objekt, možda – danas izgubljena – augustinska crkva u Križevcima.

Povod našem istraživanju bilo je zapažanje veće skupine crkava kvadratnog¹ svetišta gusto grupiranih u križevačko-potkalničkom kraju. Tu grupu uočili smo istražujući kulturnu topografiju regije,² te smo, usredotočivši se na ovu temu, još proširili broj tipskih objekata istražujući ranije etape izgradnje postojećih objekata, odnosno arheološke nalaze izgubljenih, iz arhiva i vrela poznatih, ili potpuno nepoznatih objekata. U daljnjoj fazi istraživanja nastojali smo grupu povezati s objektima susjednih regija, te utvrditi ima li elemenata za definiranje jedne šire regionalne, sjevernohrvatske grupe, te u kojem su odnosu ti tipski objekti s grupama crkava kvadratnog svetišta susjednih krajeva Hrvatske, odnosno susjednih država, Slovenije, Austrije itd. Polazna teškoća u istraživanju je činjenica da su ti tipski objekti toliko česti u različitim regijama da je upitno ima li smisla tražiti povezanost grupa, ili je na-

prosto riječ o objektima koji su, zahvaljujući tipskoj jednostavnosti i elementarnosti, općerašireni i »samonikli«. Cilj istraživanja bio je, također, približiti se rješenju dvojbe o podrijetlu tog tipa objekata, te u tom kontekstu i križevačko-kalničke (odnosno kalničko-zagorske) grupe crkava sa kvadratnim svetištem.

Križevačko-kalnička grupa crkava s kvadratnim svetištem

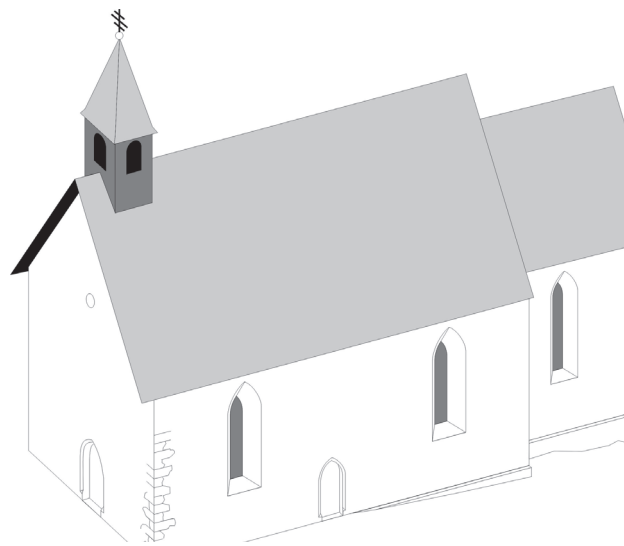
Na početku ukratko ćemo nabrojiti tipske objekte križevačko-kalničke grupe, te utvrditi zajedničke karakteristike tipa i potvrde iz vrela koje bi nam mogle pomoći u datiranju pojedinih objekata i kronološkom determiniranju razvoja tipa. Tipske objekte križevačko-kalničke grupe dijelimo u dobro (potpuno) očuvane, pretežito očuvane i

očuvane u tragovima, te objekte rekonstruirane na temelju arheoloških iskopavanja i nalaza ulomaka.

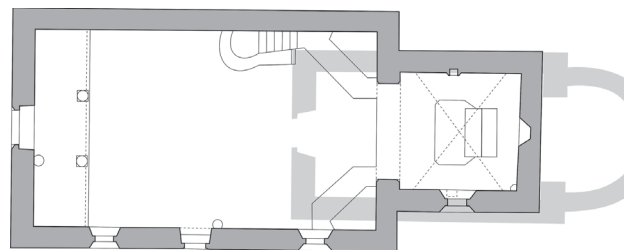
Uzorno očuvani objekti su na ovom području: kapela svetog Andrije Apostola u Kamešnici, kapela svete Helene kod Glogovnice, župna crkva svetog Mihajla u Miholcu, a na samom rubu regije, kapela svetog Petra u Novom Mjestu, te župna crkva Svih svetih u Beletincu. Potom navodimo objekte dobro očuvane, ali u kojima je gotička faza zagubljena nakon kasnijih temeljitih pregradnji. Među njih ubrajamo župnu crkvu Marijina uznesenja u Gornjoj Rijeci, kapelu svetog Ladislava u Malom Ravenu, a s nešto manje očuvane građe i župnu crkvu svetog Petra u Orehovcu te, na rubu regije, crkvu svetog Klementa u Kelemenu, svetog Bartola u Bartolovcu, koje već pripadaju varaždinskom kraju. Malobrojni ostaci, ili tek arheološki nalazi svjedoče o postojanju tipskih objekata u Žabnu i Mihalju. Ovih desetak crkvića čine homogenu grupu koju je moguće ograničiti prostorno, te ćemo – budući da smo definiranje jedne šire regionalne grupe zadali tek kao jedan od daljnjih ciljeva našeg istraživanja – za sada govoriti o križevačko-kalničkoj grupi. Nastojat ćemo najprije izlučiti određene karakteristike tipskog objekta, u čemu će nam razumljivo polazište biti bolje sačuvani objekti. No, najprije ćemo ukratko ponoviti najvažnije arhivske i terenske činjenice u vezi s nabrojenim objektima.

Kapela svetog Andrije apostola u Kamešnici (sl. 1–2) filijalna je kapela župe Kalnik. Kapela je relativno sačuvana u izvornom obliku, jedino što nažalost nije sačuvano originalno nadstvođenje svetišta. Tlocrt je jednostavan, prostor se sastoji od izdužene, približno 1:3 lađe i svetišta približno kvadratnog tlocrta. Dva gotička portala, širi na zapadnom pročelju i uži na južnom zidu lađe, potpuno su očuvani, dok su prozori originalni, ali prezidani. Svetište je osjetljivo uže od lađe, u približnom odnosu 1:3. U vanjštini još upada u oči zvonik, to jest nepravilna nadgradnja nad zabatom pročelja na koju je dograđen mali zvonik s krovčićem. Nejasno je kakav je bio originalni oblik zvonika, te da li ga je bilo. Od gotičkih detalja očuvani su još rustična kustodija i profilirani slavoluk.

Dva su razloga zašto je važna kapela u Kamešnici. Riječ je o objektu, vanjstinom, te gotovo u potpunosti nutrinom, sačuvanom u izvornom stanju, te o objektu čija je izgradnja datirana.³ Ovaj drugi podatak treba posebice komentirati. Pišući ranije u više navrata o crkvicama potkalničkog kraja, baš smo se na ovu kapelicu oslanjali kao na važno polazište za datiranje ostalih tipskih objekata, budući da je izgradnja kapele datirana 1377. godinom.⁴ Zbunio nas je, međutim, najnoviji nalaz koji dokazuje da je ispod ove kapele ranije postojao dimenzijama manji zidani objekt polukružne apsi-

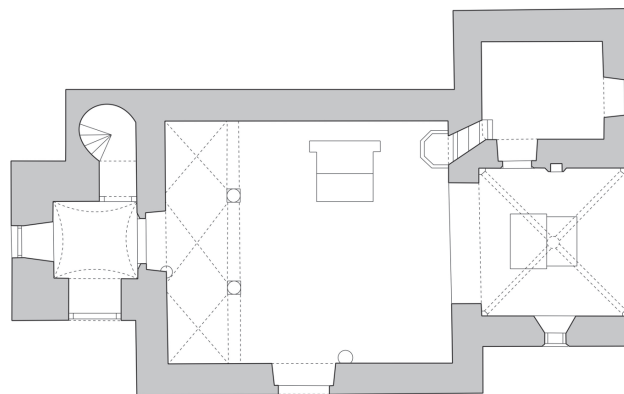

2. Prikaz izgleda kapele svetog Andrije Apostola u Kamešnici nakon izgradnje 1377., rekonstrukcija na bazi očuvanog stanja i nalaza. / Chapel of St. Andrew the Apostle in Kamešnica after 1377, reconstruction based on current state and archeological discoveries.

0 1 5m

1. Kapela svetog Andrije Apostola u Kamešnici. Prikazani su nalazi romaničke crkve (izvan apside gotičke kapele), te hipotetička rekonstrukcija cjeline romaničke kapele (unutar prostora crkve). Nacrt prema: [Križevci], str. 347, romanički nalazi prema: [Okroša Rožić - 2003. II.], str. 82 / Chapel of St. Andrew the Apostle in Kamešnica. Remains of a Romanesque church (outside the Gothic apse), and a reconstruction of the Romanesque chapel within the space of the church. Ground plan: [Križevci], p. 347, Romanesque elements: [Okroša Rožić - 2003. II.], p. 82

0 1 5m

4. Župna crkva svetog Mihajla u Miholcu, unutrašnjost svetišta / Parish church of St. Michael in Miholec, interior of sanctuary

Napomena: Sve priloge osmislio i prema navedenim podlogama izveo Autor. Sve fotografije, ukoliko nije drugačije navedeno, snimio autor. / All attachments were made by the author following the quoted models; all photographs are by the author unless stated differently

Lijevo dolje / Down left:

3. Kapela svete Helene u Svetoj Heleni kod Križevaca, aktualno stanje. Nacrt prema [Križevci], str. 366 / Chapel of St. Helen in St. Helen near Križevci, current state. Ground plan according to [Križevci], p. 366

de⁵. Crkve polukružnih apsida nisu sačuvane na ovom području, arheološki su utvrđene u Kamešnici i Gologovnici⁶, a možda i na Kalniku,⁷ te u Čazmi⁸. Prema općoj tipologiji smatramo ih romaničkima. No, to nam određenje ne pomaže mnogo, jer je riječ o provincijalnoj gradnji, o području gdje su se stilske formacije zadržavale dulje, suživljavajući se s novim tendencijama, te ne bi bilo nikako nemoguće da je objekt općih karakteristika romanike građen u 14. stoljeću. U ispravi koja govori o gradnji crkve, riječ je o novoj gradnji, ali se ničim izričito ne odriče mogućnost da je na tome mjestu već postojala stara crkve. Stoga smo, još jednom pretresavši ispravu i opću tipologiju obje crkve,

zaključili da je baš ovakva situacija, rušenje tijesne romaničke crkvice i izvedba prestižne veće novogradnje (koja je čak bila značajno veća od matične župne crkve svetog Martina na Kalniku), bila povodom oprezu župskih vlasti, te traženju da se odobrenje za gradnju podijeli samo uz uvjet da se crkva u Kamešnici nikad ne odvoji od matične župe. Prema tome, zaključujemo, crkva koju danas imamo pred očima, gotička gradnja s kvadratnim svetištem, ista je ona čiju izgradnju datira isprava iz 1377. godine.

Kapela u Svetoj Heleni (sl. 3), srednjovjekovnoj općini Koruškoj, također je dobro očuvana jednostavna gradnja,⁹ kojoj su, međutim, u nekim kasnijim razdobljima prigradeni zvonik, te sakristija. Upada u oči karakterističan tlocrt s ponešto »zdepastom« lađom, koja je gotovo kvadratnog tlocrta. U svetištu sačuvan je križno-rebrasti svod s konzolama, kustodija, a sačuvan je i zapadni, gotički portal kamenog okvira. Iako se spominje tek u 15. stoljeću,¹⁰ tipološki je bliska Kamešnici.

Sljedeći dobro očuvani objekt je župna crkva svetog Mihajla u Miholcu (sl. 4–5), na srednjovjekovnoj cesti od Križevaca prema Zagrebu.¹¹ Ovdje se crkva spominje već u 13. stoljeću¹², no to svakako ne mora biti, niti u temeljima, crkvena zgrada koju poznajemo. Crkva je, uz sve dogradnje, opet jasno očitana kao jednostavan tipski objekt¹³. Izvorno, sastoji se od svetišta i lađe, te su dobro očuvani svetište sa svodom i slavolukom, te južni portal lađe. S južne strane lađe crkvi je u kasnijim stoljećima dozidan zvonik obrambenih karakteristika, u prizemlju kojega je danas kapela, a nekoć je možda bila sakristija. Sakristija je danas dozidana sa sjeverne strane, gdje ispunjava prostor između svetišta i kasnije dozidane kapele. U usporedbi sa svetištem svete Helene i svetog Andrije, svetište u Miholcu osjetljivo je većih dimenzija, gotovo u odnosu 1:*2, što može, ali ne nužno imati veze s činjenicom da je sveti Mihael građen kao župna crkva, dok su ostale dvije bile i ostale filijalne kapele.

Lađa crkve izdužena je, nešto dulje od odnosa 1:2, te male nedoumice izaziva položaj južnog portala. Tipološki, portal se slaže s ostalim očuvanim portalima, te nema razloga datacijom ih odvajati od izgradnje crkava. Međutim, za razliku od očuvanih primjera, portal se ne nalazi u sredini južnog zida, nego odmaknut malo lijevo. Je li moguće pretpostaviti da je premještan prilikom izgradnje zvonika? Klesani dijelovi arhitekture bili su dragocjeni, te su bili višekratno korišteni, premješteni, da bi nerijetko, do kraja iskorišteni na matičnom objektu, završili na kakvoj seoskoj zidanici, ili dapače staji.¹⁴

Crkva svetog Ladislava u Malom Ravenu (sl. 6–7), ima lijepo očuvano definirano gotičko svetište ravnog zavr-

šetka kojemu je zbog barokne pregradnje probijen istočni zaključak i definirana nova, ovalno zaključena apsida.¹⁵ Srećom, tom je prilikom potpuno sačuvan posebno zanimljiv zvjezdasti svod. Ova je crkva upravo takvim svojim svodom malo udaljena od tipa crkve kvadratnog svetišta s elementarnim križno-rebrastim svodom. Crkva je građena od cigle, te je izgrađena u nepoznato vrijeme, ali svakako nakon 1369. g., kada se još spominjala drvena crkva na istome mjestu.¹⁶ Iako je i lađa pretrpjela ozbiljne barokne pregradnje, još se lijepo može prepoznati pravokutni tlocrt, koji zajedno sa svetištem zadržava sve osnovne karakteristike tipa, osim, spomenutog svoda svetišta.

Još dva objekta pregrađena u kasnijim etapama možda su pripadala istom tipu, premda su razine njihove pregradnje takve da su podaci za pridruživanje tipu doista minimalne, a to su župne crkve Uznesenja Marijina u Gornjoj Rijeci¹⁷ i Svetog Petra u Orehovcu.¹⁸ Obje su župe veoma stare, te se zarana spominju u ispravama,¹⁹ no to dakako ne znači da je nužno riječ o istim objektima koje i danas gledamo. Svakako je izvjesno da kasnijim etapama izgradnje pripadaju obrambeni zvonici, koji crkve vezuju uz jednu drugu tipologiju.²⁰ Tu su i neke druge, očigledno recentnije pregradnje, a nekom pretpostavljenom izvornom objektu pripadaju možda perimetralni zidovi lađe i svetišta. Zbog ograničenih mogućnosti i ambicija ladanjske crkvene izgradnje gotovo da tu i nisu mogle biti bitno drukčije crkve, pa ih temeljem ovih nalaza predlažemo za popunu tipološke karte.

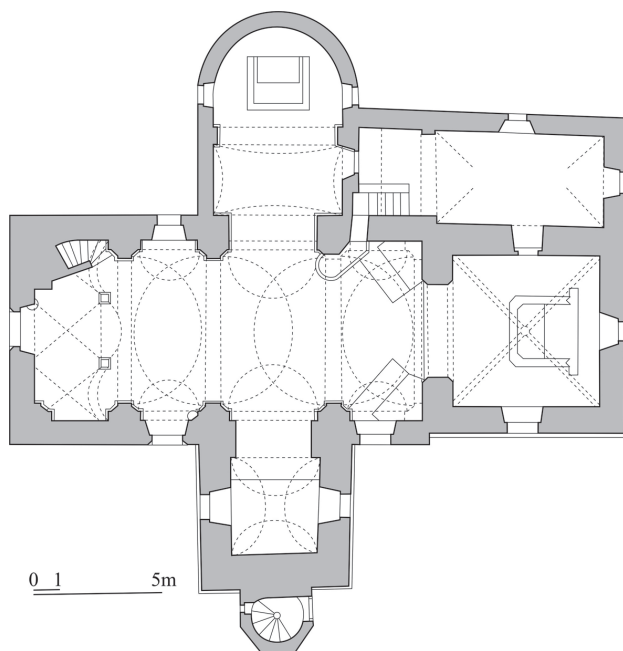
Ovdje se moramo osvrnuti i na tri crkve koje možda također pripadaju tipološkoj grupi, a to su crkva svetog Ivana u Žabnu,²¹ sveti Juraj u Đurđicu²² i crkva nepoznatog imena (sveti Mihail?) na lokalitetu Mihalj kod Vojakovačkog Osijeka.

Crkva svetog Ivana u Žabnu (sl. 8) danas ničim osim skromnim ostacima pregrađenog portala pod zvonikom ne ukazuje na gotičku jezgru. Međutim, tijekom građevinskih radova prije nekoliko godina, koje nažalost nisu pratila arheološka istraživanja, ipak su na vidjelo izašli neki važni nalazi. Fragmenti gotičkog rebra, od kojih je jedno bilo dovoljno veliko da se izračuna zakrivljenost luka i iz toga polumjer, te vidljivi tragovi temelja pod nasipom poda (nažalost tijekom radova nije nam omogućio detaljnije snimanje), ipak su dovoljni da pretpostavimo da je crkva u nekoj kasnijoj fazi dograđena od transepta nadalje. Prije toga, originalnoj gotičkoj lađi crkve pripadaju zidovi današnje lađe, a polumjer rebra odgovarao bi dijagonali kvadratnog svetišta širine odgovarajuće širini lađe. Još jednom napominjemo da su ovo podaci koje nismo mogli detaljno istražiti, ali smatramo da nam tipološko okruženje i uz ove skromne podatke,

6. Kapela svetog Ladislava u Raveni, unutrašnjost svetišta / Chapel of St. Ladislav in Raven, interior of the sanctuary

5. Župna crkva svetog Mihajla u Miholcu. Nacrt prema: Planoteka Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu / Parish church of St. Michael in Miholec Plan according to: Planoteka Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu

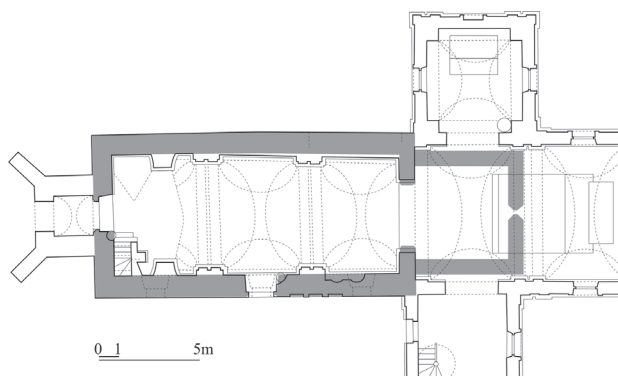
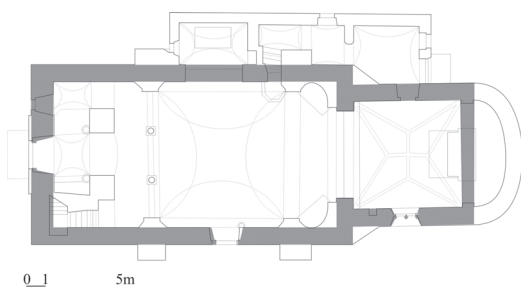

omogućuje da s određenom izvjesnošću ubrojimo crkvu svetog Ivana u Žabnu u grupu tipskih objekata s kvadratnim svetištem. Podatak o gradnji crkve iz 1437, 60 godina kasniji od crkve u Kamešnici, zanimljiv je dokaz o žilavom održavanju tipova gradnje u ladanjskoj arhitekturi²³.

Crkva svetog Jurja u Đurđicu spominje se od 13. stoljeća,²⁴ te je kroz cijelo razdoblje bila sjedište istoimene župe. Imaju li prozori na zvoniku, koji donekle asociraju na romaniku, veze s tom prvotnom gradnjom, teško je bez zidnih istraživanja reći, ali zvonik upada u oči i zbog križno-rebrastog svoda koji se nalazi u prizemlju, te je izveden na netipičan rustičan način. Ako bismo prihvatili dataciju zvonika uz originalnu crkvenu gradnju iz 13. stoljeća, tada bi to bio kudikamo najstariji zvonik koji smo u ovom kraju

7. Kapela svetog Ladislava u Ravenu. Nacrtno prema: [Križevci], str. 359. Rekonstrukcija izvornog perimetra gotičke crkve (poslije 1369.) / Chapel of St. Ladislav in Raven. Plan according to: [Križevci], p. 359. Reconstruction of the original Gothic church (after 1369.)

8. Župna crkva svetog Ivana u Žabnu. Ucrtno je hipotetički izgled gotičke crkve izvedene u prvoj polovini 15. stoljeća. Perimetar lađe poklapa se s perimetrom današnje lađe, dok je hipotetička rekonstrukcija svetišta temeljena na nalazima svodnih rebara i uočenim tragovima temelja prilikom obnove. Nacrtno prema: [Križevci], str. 370 / Parish church of St. John at Žabno. Hypothetical view of the Gothic church from the early 15th ct., the nave of which coincides with the current one, whereas the reconstruction of the sanctuary is based on the discovery of vault ribs and traces of foundations in the course of renovation. Plan according to: [Križevci], p. 370

utvrdili. Svi ostali zvonici, koliko smo bili u mogućnosti istražiti, pripadaju mnogo kasnijem vremenu, te su, gotovo bez iznimke, naknadno prigradeni crkvama radi jačanja njihovih obrambenih mogućnosti. No posve jedinstven položaj ove crkve u pejzažu, vidljive na kilometre daleko sa svih strana, možda je doista već tako davno upao u oči, pa je možda doista ovaj zvonik dignut ranije od ostalih i održavan kao osmatračnica. Treba još komentirati ekscentričan postav zvonika na pročelju crkve, sličan kakav smo uočili kod župne crkve u Gornjoj Rijeci.

Na kraju, od crkve koja se nalazila negdje kod Vojakovačkog Osijeka, na lokalitetu Mihalj, nije ostalo ništa osim kustodije i možda titulara, zapamćenog u imenu Mihalj (sveti Mihail).²⁵ Crkvu ne identificiramo s nekom od crkva iz popisa župa ili iz poznatih isprava. Sačuvana kustodija blizanka je kustodijama iz Kamešnice i svete Helene, tipološki srodnim objektima, pa je možda i nalaz same kustodije dovoljan da s nekom vjerojatnošću pretpostavimo da je ova kapela svetog Mihaila bila tipski srodan objekt. No, i to je, dakako, samo pretpostavka.²⁶

Križevačko-kalničku grupu crkava s kvadratnim svetištem čine župne crkve u Miholcu, Svetom Petru Orehovcu, Svetom Ivanu Žabnu, Gornjoj Rijeci, te filijalne kapele u Malom Ravenu, Kamešnici, Svetoj Heleni i u Mihalju kod Vojakovačkog Osijeka. Crkve su gusto raspoređene, imaju, prema dostupnim podacima i u primjerima gdje je potpuna rekonstrukcija moguća, dovoljno zajedničkih elemenata da možemo zaključiti da su bliske ne samo tipološki nego i izvedbom detalja, koncepcijom, dapače i određenim znanjima koja već možemo nazvati rukopisom majstorske grupe. Sve se crkve, po izvedbi istraživane etape izgradnje, mogu datirati u 14. i prvu polovinu 15. stoljeća. Obnovu crkve svetog Križa,²⁷ koju smo datirali negdje od prve polovine 15. stoljeća do kraja stoljeća, možemo smatrati ključnom za prevladavanje ovog tipa. Po uzoru na ovu crkvu, obnove župnih crkvi koje slijede izvodit će se s modernim 3/8 svetištem.²⁸

Redefiniranje grupe: Kalničko-zagorska grupa

Već na samom rubu ove grupe, dijelom pripadajući Kalničkom arhidakonatu, a dijelom, sa sjeverne strane u Varaždinskom arhidakonatu, nalazimo još nekoliko primjera tipoloških srodnih objekata. Pokatkad je samo riječ o srodnosti u osnovnom određenju, kvadratnog svetišta, a pokadšto o objektima koje bismo mogli smatrati odrazima grupe, odnosno primjerima koji dokazuju ekstenzivnost grupe.

Povremeno je zabilježena kao župna, kapela svetog

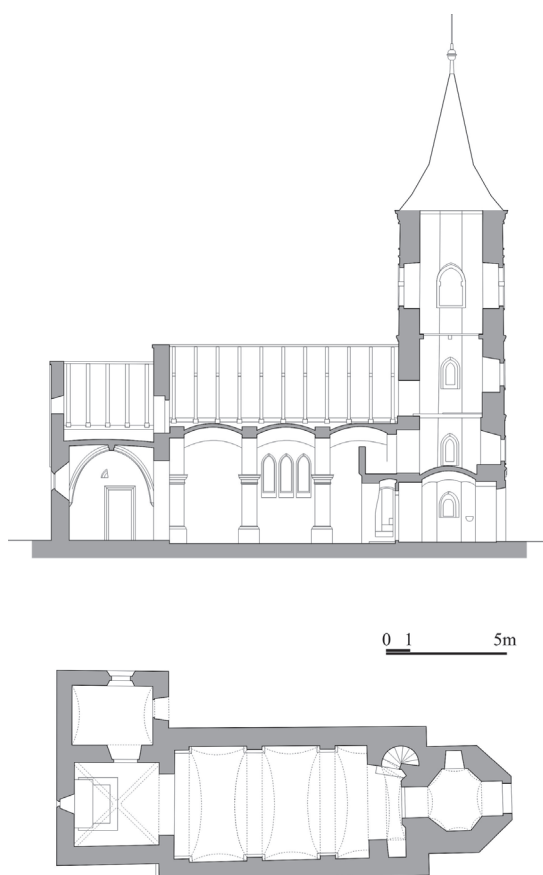
9. Kapela svetog Petra u Novom Mjestu, pogled s jugoistoka / Chapel of St. Peter at Novo Mjesto, from the southeast

Petra u Novome Mjestu (sl. 9), na cesti od Zeline prema Rakovcu.²⁹ Ova crkvena gradnja pravokutnog, gotovo kvadratnog svetišta s križno-rebrastim svodom, premda pripada Kalničkom arhidakonatu, svakako je nastala izvan konteksta kalničke grupe. Iz nje se izdvaja prvenstveno vremenom nastanka. Istraživači su je već ranije prepoznavali kao djelo kasne romanike, odnosno rane gotike. Nedavno otkrivene zidne slike i okviri prozora, stilski dodatno potvrđuju ovakvu dataciju,³⁰ te kapelu vremenski udaljavaju od grupe pretežno kasnogotičke vokacije. Naravno, već ova uvodna napomena o stilskom određenju, otvara Pandorinu kutiju periodizacije sakralne arhitekture i u ladanju. Kapela je slikama i mnogim arhitektonskim detaljima još romaničko djelo, te je kvadratno svetište s križno-rebrastim svodom »najgotičkiji« detalj cjeline. No, i tu moramo biti određeniji: rebro je grube izvedbe, polukružnog profila, te ga, zanemarujući simplificiranu periodizaciju (rebro = gotika), možemo stilski odrediti kao predgotički element. Kapelicu, sa svim detaljima i vrijednim zidnim oslikom čitavog interijera smatramo predgotičkim, dakle romaničkim

djelom. Ne upuštamo se u razmatranja tko je bio naručilac ovog prestižnog spomenika, niti u kojem su likovnom krugu autori fresaka, jer to nije naša tema, a o tek otkrivenim freskama znanost još mora mnogo toga reći. Ističemo sve to tek kako bismo naglasili koliko je žilav tipološki model crkvice jednostavnog tlocrta koji se sastoji od pravokutne lađe i kvadratnog, odnosno gotovo kvadratnog svetišta. L. Dobronić datira, možda s pravom, ovu crkvicu »prije 13. stoljeća«³¹. Ocjenu datacije fresaka mogu osnažiti i potvrditi. Prema tome bismo nastajanje tipskih objekata protegnuli na gotovo tri stoljeća, od 12. do 15. stoljeća, što je tek prethodna pretpostavka.

Na lokalitetu Kladišćica, u okolici Zeline, L. Dobronić je skicirala i snimila arheološke ostatke kapele koju povezuje s kapelom svetog Kuzme i Damjana kod zelinskoga grada.³² I ova kapela ima jasno prepoznatljivo kvadratno svetište, no o njoj nema nikakvih drugih podataka, osim opće tipologije.

Heterogena grupica objekata Varaždinskog arhidakonata povezuje se prostorno s kalničkom grupom, a tu postoje i

10. Župna crkva svete Ane u Beletincu, aktualno stanje. Nacrt prema: [Vukičević-Samaržija - 1993.], str. 149 / Parish church of St. Anne at Beletinec, current state. Plan according to: [Vukičević-Samaržija - 1993.], p. 149

11. Župna crkva svete Ane u Beletincu, unutrašnjost svetišta / Parish church of St. Anne at Beletinec, interior of the sanctuary

značajne tipološke bliskosti, barem kod nekih objekata.

Ponajprije u ovoj grupi izdvajamo dobro očuvanu župnu crkvu Svih svetih u Beletincu³³ (sl. 10–12). Crkva nije uvijek bila župna, povremeno ju u povijesnim izvorima nalazimo kao kapelu,³⁴ te je ponovo tek u najnovije doba izdvojena iz župe sveti Ilija. Unatoč pregradnjama, probijenim neogotičkim prozorima, dozidanom zvoniku i sakristiji, struktura objekta izgleda veoma jasna. U odnosu na neke primjere kalničke grupe, upadljivo je manjih dimenzija. Po širini lađe, te po veličini pretpostavljenog svetišta slična joj je crkva svetog Brcka na Kalniku, koja je građena kao kapela. U svemu ostalom crkva u Beletincu bi bila uzorni predstavnik utvrđene tipologije. Osim potpuno očuvanog svetišta sa svodom, nalazimo i neke dijelove otkrivenih originalnih okvira otvora, prozora i vrata, te zidnih slikarija. Lađa je, međutim, potpuno pregrađena, te samo u osnovnom perimetru slutimo gotičko zide.

Istraživanjem crkve uočili smo otvor vrata na tavanu koji vodi iz tavana lađe u tavan svetišta. Ta dobro obrađena i izvedena vrata zbunila su nas svojom pojavom, no na ovu

pojednost vratit ćemo se kasnije.

Mnogo složeniju situaciju nalazimo u Kelemenu, gdje se nalazi kapela svetog Klementa. Crkva je zabilježena kao župna 1334. godine, jednako kao i 1501, te tijekom 16. stoljeća.³⁵ Strukturom je izvan osnovne tipologije: svetište je četvrtasto, poprečno izduženog pravokutnog tlocrta, širinom izjednačeno s lađom. Nisu sačuvani tragovi nadsvodjenja svetišta, jer je unutrašnjost temeljito preuređena. U zidu otkriveni su romanički prozori, svakako značajan nalaz za datiranje i tipološko objašnjenje različitosti od uobičajene strukture. Činjenica da su romanički prozori slični onima iz Novog Mjesta, te da je u oba slučaja svetište poprečno pravokutno izduženo, ipak je nedostatna za začinjanje neke nove kasnoromaničke-ranogotičke tipologije.

Malo je više ostalo je od stare župne crkve u varaždinskom prigradskom selu, crkve svetog Bartola u Bartolovcu.³⁶ No upravo je to malo, na našu sreću, kvadratno svetište, koje u novoj proširenoj crkvenoj gradnji funkcionira kao pobočna kapelica, i pobija sumnje u originalni značaj prostora. Pošto su svi originalni podaci manjkavi i nedo-

14. Kapela svetog Martina u Martinščini, unutrašnjost svetišta / Chapel of St. Martin in Martinščina, interior of sanctuary

13. Kapela svetog Martina u Martinščini, pogled s jugoistoka na svetište / Chapel of St. Martin in Martinščina, sanctuary from southeast

stupni, ili izgubljeni, crkva u Bartolovcu može nam poslužiti tek da popunimo kartu.³⁷

Pođemo li dublje u Zagorje, naći ćemo nekoliko zanimljivih tipskih i netipičnih crkvenih gradnji kvadratnog, odnosno pravokutnog svetišta. Osim netipične crkve u Gotalovcu, uzorno sačuvanog objekta župne crkve u Martinščini, kapele u Sopotu, treba još jednom u tom kontekstu razmotriti podatke o kapeli u Batini, župnoj crkvi u Začretju, a na kraju otvoriti pitanje stare župne crkve u Belcu. Teškoća u razmatranju ove grupe (podgrupe) bit će u tome što većina objekata nije očuvana, te nemamo kao u kalničkom području podataka bogatih za formiranje regionalnog tipa crkve kvadratnog svetišta. Ipak, vidjet ćemo da tu ima zanimljivih objekata koji će obogatiti saznanja i spoznaje o zastupljenosti tipa crkve u sjevernohrvatskom prostoru.

Crkva svetog Martina u Martinščini (sl. 13–14), zabilježena je kao župna 1334. godine,³⁸ te je u takvoj funkciji djelovala sve do kraja 17. stoljeća, kada je sjedište župe izmješteno, a stara titularna crkva postala kapela.³⁹ Crkva je dobro očuvana u originalnoj strukturi, te su joj kasnije prigrađeni zvonik iza zapadno pročelje i sakristija sjeverno

od svetišta.⁴⁰ Zanimljivo je da kasnije dogradnje, dobivamo uzoran objekt, koji se sastoji od jednostavne lađe i gotovo kvadratnog svetišta. Osim toga, crkvu čini jedinstvenom dobro očuvane freske koje pokrivaju gotovo cijelu površinu svetišta, te freska na južnoj vanjskoj fasadi lađe. Dobro očuvan gotički ansambl upotpunjava figura Madone na bočnom oltaru, dobar rad 15. stoljeća na tragu internacionalne gotike. Crkva pokazuje velike tipološke srodnosti s kalničkom grupom, te je sličnost s npr. Svetom Helenom i Kamešnicom upadljiva. Tako ovu crkvu možemo već prvim uvidom smatrati tipološkom sponom za povezivanje kalničko-zagorske grupe.

Crkva je privukla veću pažnju autora, pretežno poradi dobro očuvanih freska i »lijepa Madone«, dok se u kontekstu problematike crkva kvadratnog svetišta usputno spominje.⁴¹ Malo više pažnje ovoj problematici posvetila je M. Vetrici,⁴² no na njene ćemo se teze vratiti u nastavku teksta.

Nedaleko se nalazi i kapela svetog Jakova u Batini. Iako je temeljito pregrađena, u tavanu crkve utvrđeni su djelomično perimetralni zidovi srednjovjekovne jezgre⁴³. Rekonstruiramo li kvadratno svetište, čiji su začeci utvrđeni

15. Kapela svetog Jurja u Belcu, pogled sa sjeveroistoka / Chapel of St. George in Belec, from northeast

istraživanjem, dobit ćemo još jedan po veličini i proporciji tipičan objekt, koji se nalazi u pravcu ekstenzije grupe prema Martinšćini.⁴⁴

Literatura se gotovo nije ni osvrnula na kapelu svetog Mihajla u Sopotu, župa Vinagora.⁴⁵ I prostorno malo izdvojena od grupe, ova kapela doista malo govori o sebi. Možda bi zidna sondaža riješila dilemu o grubim vremenskim i stilskim okvirima u koje kapelu treba smještavati. Pregledom smo uočili tragove zazidavanja prozora svetišta izvedenog na sličan način kao što je to uobičajeno na objektima čiji se visoki gotički prozori smanjuju na dimenzije primjerene baroknim prostorima i inventaru (usp. Kamešnica!). Stoga i bez nekih izraženih stilskih elemenata ipak pridružujemo i ovaj objekt grupi gotičkih crkava sa ravnim zaključkom svetišta.

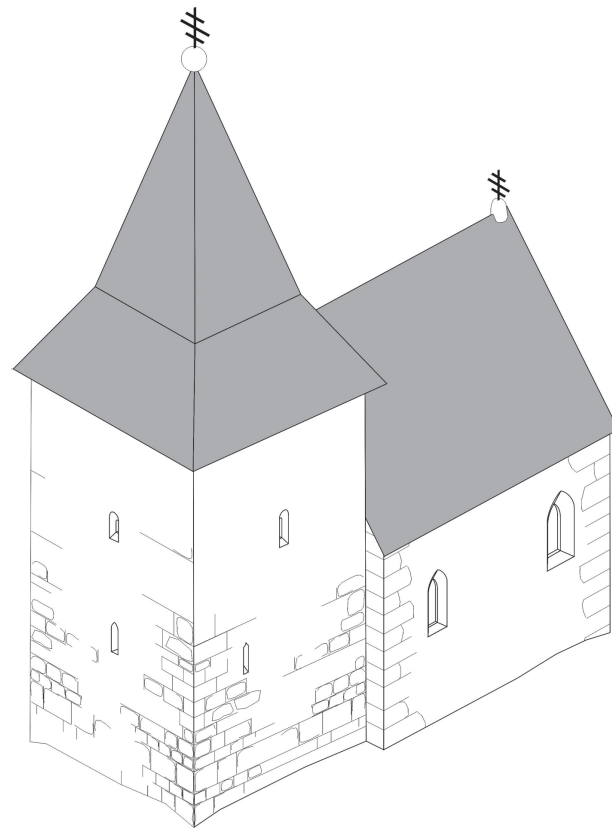
Zagorska grupa, prostorno nije toliko homogena kao križevačko-kalnička, a tipološki se ne izdvaja dovoljno zajedničkim elementima. Osim objekata kod kojih je srednjovjekovna faza izgradnje toliko prikrivena kasnijim intervencijama da nam ne mogu poslužiti kao argument, ovdje obrađeni objekti više pokazuju karakteristike granič-

ne zone nego grupe. Tako bismo objekte poput Martinšćine, Batine, Beletinca, Bartolovca mogli smatrati dokazom ekstenzivnosti kalničke grupe, dok bi crkve u Sopotu, Novom Mjestu, Kelemenu, te pregrađeni objekti u Začretju, Batini, a možda i Bednji,⁴⁶ pokazivali miješanje različitih utjecaja.

No, prije nego zaključimo priču o Zagorju, vraćamo se u središte Zagorja, jednom pomalo čudnom objektu, kojega literatura barem u ovom kontekstu ne spominje. Mnogo manje poznata od bogate nove barokne župne crkve je stara župna crkva svetog Jurja u Belcu (sl. 15–19). Nalazi se na lokalitetu Juranščina, spomenutom još u 13. stoljeću.⁴⁷ Iz toga izvodimo zaključak da se ova ili neka druga crkva istog titulara svakako već tada tu nalazila. Izričaj *terra sancti Georgii* nesumnjivo ukazuje na mjesto štovanja sveca, odnosno na sakralni objekt. Crkva se sastoji od pravokutne lađe, svetišta poligonalnog 3/8 zaključka i zdepastog predimenzioniranog zvonika, koji ne prati os lađe i svetišta. Osvrćući se na tu građevinu, Szabo u nedoumici zaključuje da su i druge »crkve nastajale tijekom vremena, nu tako različiti nisu pojedini građevni dijelovi kod nijedne druge.«⁴⁸

16. Kapela svetog Jurja u Belcu, pogled s juga na zvonik / Chapel of St. George in Belec, view of the tower

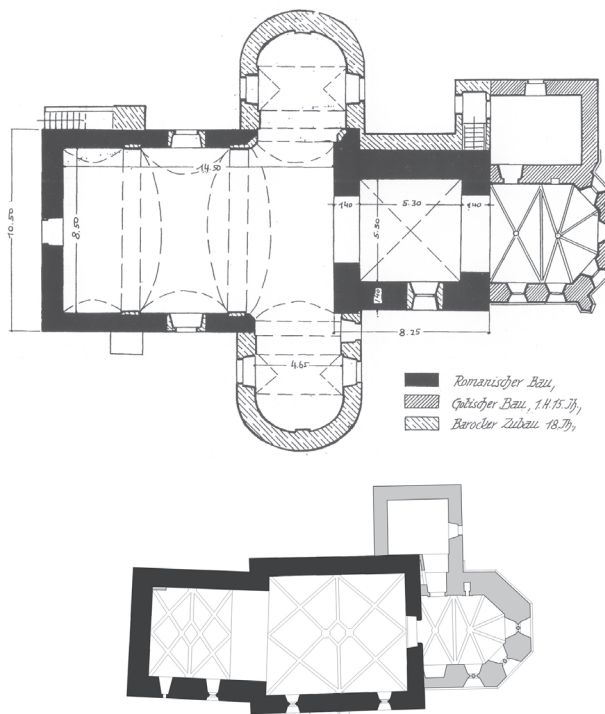
17. Kapela (bivša župna crkva) svetog Jurja u Belec. Rekonstrukcija izgleda crkve u fazi u kojoj je zvonik još funkcionirao kao 'Chorturm', prije dogradnje kasnogotičkog svetišta / Chapel (formerly parish church) of St. George in Belec. Reconstruction of the church when the tower functioned as a "Chorturm," and before the construction of the Gothic sanctuary

Szabo zaključuje da je crkva građena sukcesivno od zvonika preko lađe do svetišta u tri različita razdoblja, te da se i prema tim pojedinim elementima prepoznaje etapnost izgradnje. Konačne zaključke prepustio je istraživanjima koja će tek uslijediti. D. Vukičević-Samaržija posvetila je crkvi veći odlomak, ali je također odustala od konačnih zaključaka o tipologiji i genezi nastanka ovog objekta.⁴⁹ Pažnje je vrijedan podatak da zidovi lađe i svetišta nisu zajedno temeljeni.⁵⁰ U vezi s ovom crkvom predlažemo sljedeću rekonstrukciju: Uvažavajući zaključke da je zvonik najraniji dio crkve, pretpostavljamo da je zvoniku, odnosno obrambenoj kuli koja je građena ranije radi bilo koje, obrambene ili bogoštovne svrhe, prigradena pravokutna lađa. Otklon osi lađe i zvonika ukazuje da nisu građeni zajedno, te se za lađu moralo tražiti pogodno tlo za temelj. Takvi su otkloni, uostalom, posve uobičajeni. Kakvo je svetište imala ta prvotna crkva? U Gornjoj Štajerskoj veoma je raširen tip crkve koja se sastoji od lađe i zvonika, u čijem je prizemlju svetište, tzv. *Chorturm*. Te su crkve karakteristične po širokim, neprikladno niskim zdepastim zvonnicima, koji svje-

doče o ovoj izvornoj strukturi, čak i nakon što su im već dograđena dugačka gotička svetišta.

Osim gustoće tipa, koji možemo smatrati lokalno karakterističnim za Gornju Štajersku i gornji tok rijeke Mure,⁵¹ te malobrojnih potvrda u Donjoj Štajerskoj, današnjoj Sloveniji,⁵² za ovu tipologiju u Hrvatskoj ne nalazimo potvrde.

Na ovome mjestu vraćamo se s jednom opaskom na crkvu u Beletincu. Dobro izveden otvor vrata koja komuniciraju između dva prostora istog tavana nema nikakvog smisla sam po sebi, no ako pretpostavimo da ta vrata vode u nekakav poseban, svrhom izdvojen prostor, štoviše, da su vrata imala svrhu u određenim okolnostima fizički odvojiti unutarnji prostor od vanjskoga, onda nam se nameće pomisao da je i beletinečko svetište u nekoj originalnoj izvedbi mogao nadvisivati zvonik, koji je ujedno značio posljednju obranu i pribežište u nemirnim vremenima. Posjed se spominje ranije,⁵³ crkva je na dobrom položaju, istaknuta na uzvisini i bdiye nad cestovnim prolazom.

18. Usporedba prostornog razvoja župne crkve svetog Jurja u St. Georgen ob Judenburg (Prema: *Pfarrkirche St. Georgen ob Judenburg*, 2000., str. 9) i crkve svetog Jurja u Belec. Nacrti su u mjerilu! / Comparison of the spatial development of St. George in Belec, and of St. George in St. Georgen ob Judenburg (after: *Pfarrkirche St. Georgen ob Judenburg*, 2000., p. 9) (same scale).

19. Župna crkva u St. Georgen ob Judenburg (Štajerska), očuvan primjer tipa 'Chorturm'. / Parish church at St. Georgen ob Judenburg (Štajerska), preserved church of the "Chorturm," type.

Podrijetlo kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj: Ispitivanje pojedinih teza

Osvrćući se na različite pretpostavke o nastanku sakralnih objekata ravnog zaključka u srednjem vijeku u Hrvatskom zagorju, M. Vetric iznosi uglavnom tri uvriježene teze o toj pojavi (autorica se služi terminom *kvadratno svetište*).⁵⁴

Prvu teoriju o utjecaju kartuzijanske i cistercijske arhitekture autorica odbacuje s obzirom da kartuzijanci i cistercijski nisu imali svojih istaknutih objekata, dakle ni utjecaja na lokalnu sredinu. Drugu teoriju o utjecaju domaće sredine, a poglavito o drvenoj crkvenoj arhitekturi koja je prethodila kamenoj odbacuje kratkim zaključkom kako nemamo dokaza da je zidanim sakralnim objektima u ovim krajevima prethodila drvena arhitektura.

Treća je teorija o prodoru utjecaja sa sjevera, iz srednje Europe. Autorica se napokon priklonila ovoj mogućnosti, jer je velika koncentracija tipskih objekata upravo u Austriji, što je utjecaj tradicije drvene gradnje. To nas doduše

vraća na tezu Buchowieckoga, ali posredovanjem austrijsko-štajerskih zemalja, barem kada je u pitanju sjeverna Hrvatska.

Za razliku od toga D. Vukičević-Samaržija,⁵⁵ barem za slavonsku grupu, pretpostavlja da je podrijetlo ovog tipa svetišta isključivo pod utjecajem redovničkih crkava, konkretno cistercijske opatijske crkve u Kutjevu. Kasnije je otišla korak dalje, smatrajući to jednim od elementarnih oblika gradnje uopće, te k tome da mu i ne treba tražiti neko posebno određeno podrijetlo. Takve su crkve, prema njezinu mišljenju građene diljem cijele Europe, u najrazličitijim epohama, te znače elementaran oblik arhitekture, koji se širio gotovo »samoniklo«.⁵⁶

Činjenica je, i tu se donekle možemo složiti s D. Vukičević-Samaržijom, da je riječ o elementarnom obliku, toliko jednostavnom da ga istraživači ili izbjegavaju jer im se čini nezanimljivim, ili bi ga pak učinili zanimljivim, tražeći nerealno složene putove utjecaja i razvitka tipologije. Ipak, nakon što smo skicirali tipološku kartu ravnog zaključka svetišta za sjevernu Hrvatsku, smatramo da se ne može go-

20. Negdašnja dominikanska crkva u Čazmi, pogled s jugoistoka (stanje 2003.) / Former Dominican church in Čazma, from the southeast (2003.)

voriti o gustom rasteru koji je sam po sebi razumljiv, te da se među tim objektima nazire homogena smisljena skupina. Skupina, koja doduše ne uključuje sve tipske objekte na ovom području, ali o tome pojedinačno. Najprije se osvrnimo na navedene autorice.

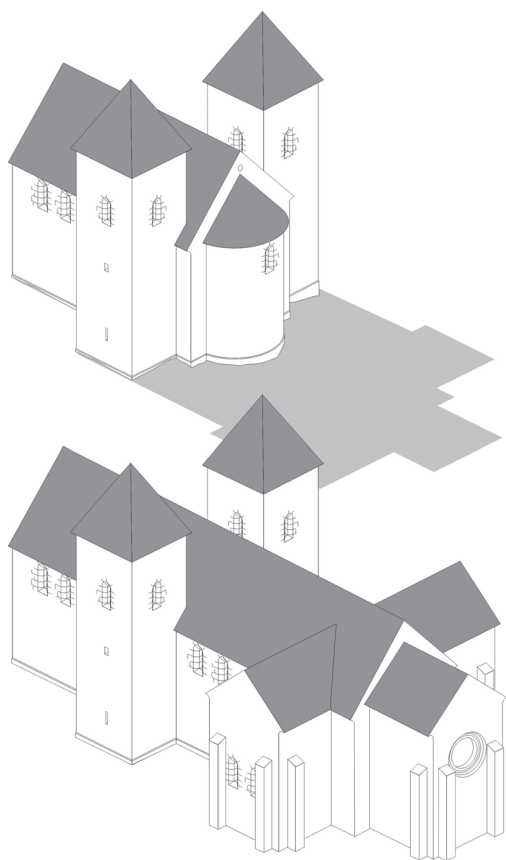
Ne možemo se složiti s navodom M. Vetric, koja odbacuje teoriju Buchowieckoga o okamenjenoj drvenoj arhitekturi na temelju činjenice da nema dokumenata o postojanju drvenih crkva u srednjem vijeku u sjevernoj Hrvatskoj.⁵⁷ Postoje izravni navodi koji svjedoče o postojanju drvenih crkava, a jednako tako, u ispravama naglašavan podatak da je neka crkva bila zidana, svjedoči da je bilo i drukčijih crkvenih zgrada. To, međutim, podjednako ne znači da se slažemo s takvim tumačenjem postanka ravnih zaključaka svetišta. Jednako tako M. Vetric odbacuje teoriju o postojanju te tipologije prema kartuzijanskoj i cistercitskoj arhitekturi. Takve arhitekture, barem potvrđene, doista nema u ovim dijelovima Hrvatske. Međutim, postoje redovničke crkve drugih crkvenih redova, koje ne navodi, jer nisu

karakteristični za Sloveniju, na čiju se literaturu uglavnom oslanja. Stoga i ova njena pretpostavka, kako ćemo vidjeti, ima svojih slabosti.

Postanje tipologije ladanjskih crkava ravnog zaključka svetišta treba tražiti prvenstveno u tri pravca:

Tip se mogao razviti kao reducirana verzija po ugledanju na neku značajniju crkvenu gradnju većih dimenzija, koja je i po ljepoti, ali i u samoj crkvenoj hijerarhiji bila poželjan uzor, ili pak treba razmotriti da li ima argumenata za pretpostavku da ladanjske crkve razvijaju svoju vlastitu tipologiju koja je neovisna o glavnoj struji stilskih kretanja. U prilog takvome razmišljanju govori činjenica da je riječ o elementarnoj, posve jednostavnoj strukturi. Međutim, treba napokon otvoriti i mogućnost, u našim krajevima često, različitim temama otvaranu, da je tipologija uvezena iz jednog od jačih susjednih žarišta pojedine tipologije.

1. Na području križevačko-kalničke grupe crkava s ravnim zaključkom svetišta nalaze se najmanje dvije, za lokalne prilike monumentalne crkvene arhitekture zanimljive

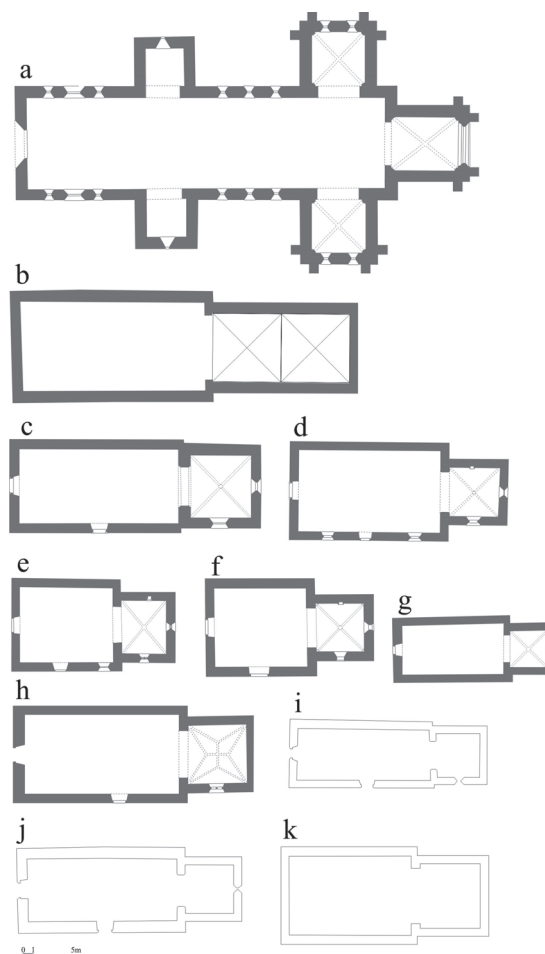

22. Prostorni odnos grkokatoličke katedrale i hipotetičke rekonstrukcije negdašnje Augustinske crkve u Križevcima / Comparison of spatial development of the Greek Catholic Cathedral and the reconstruction of the former Augustinian church in Križevci

Lijevo / Left:
21. Prostorni razvoj Dominikanske crkve svete Magdalene u Čazmi kroz dvije romaničke etape. Prema: [Sveti trag – 1994.], str. 129 / Two Romanesque phases of St. Magdalene in Čazma. After: [Sveti trag – 1994.], p. 129

Desno / Right:

23. Usporedba crkve u Čazmi i rekonstruiranog nacrtu Augustinske crkve u Križevcima i grupe crkva svetišta ravnog zaključka izravno tipološki povezanih (nacrti su u mjerilu!): a) Dominikanska crkva u Čazmi - druga romanička etapa.; b) Augustinska crkva u Križevcima - hipotetička rekonstrukcija; c) Župna crkva u Miholcu - izvorna etapa; d) Kapela u Kamešnici; e) Kapela u Martinšćini; f) Kapela u Svetoj Heleni; g) Župna crkva u Beletincu - izvorna etapa; h) Kapela u Malom Ravnu; i) Župna crkva u Kalniku - hipotetička rekonstrukcija; j) Župna crkva u Žabnu - rekonstrukcija prema nalazima; k) Kapela u Batini - rekonstrukcija prema nalazima / Comparison of the church in Čazma and the reconstructed plan of the Augustinian church in Križevci, and the related churches with square sanctuary (same scale): a) Dominican church in Čazma – second Romanesque phase; b) Augustinian church in Križevci - reconstruction; c) Parish church at Miholec – original phase; d) Chapel in Kamešnica; e) Chapel in Martinšćina; f) Chapel at St. Helena; g) Parish church at Beletinec – original phase; h) Chapel at Mali Raven; i) Parish church at Kalnik - reconstruction; j) Parish church at Žabno – reconstruction after investigations; k) Chapel in Batina - reconstruction after investigations

za našu problematiku: bivša dominikanska, danas župna crkva svete Marije Magdalene u Čazmi (sl. 20–21) i bivša Augustinska crkva u Križevcima (sl. 22), danas grkokatolička katedrala. Dok je prva unatoč svim pregradnjama pod novom žbukom sačuvala mnogo originalnih stilskih elemenata srednjovjekovne izgradnje, druga, augustinska, nije sačuvana uopće. Nejasno je u kojem su odnosu perimetralni zidovi današnje katedrale prema negdašnjoj Augustinskoj crkvi.

Augustinski se samostan u Križevcima spominje od početka 14. stoljeća,⁵⁸ a napušten je prije polovine 16. stoljeća,⁵⁹ možda oko 1539. g., kojom prilikom su Gornji grad popalili Turci. Potom je mijenjao vlasnike, da bi naposljetku u njemu bilo utemeljeno sjedište grkokatoličke biskupije. Premda nemamo podataka o izgledu crkve, možda nam je poznat izgled jedne druge slavonske augustinske crkve, one u Velikoj pokraj Požege.⁶⁰ Sudeći po tom dobro očuvanom objektu, augustinci su također, kao i neki drugi redovi, preferirali ravne zaključke svetišta. Vezu između hipotetičkog izgleda augustinske crkve u Križevcima i učestale pojave ravnih zaključaka svetišta kod župnih crkava i kapela križevačke okolice već je ranije uočena,⁶¹ te tome dodajemo da današnja katedrala očišćena od svih dogradnji, u osnovi pokazuje tlocrt jedinstvene lađe i izduženog svetišta na dva jarma. Posve je lako zamisliti da je u tom tlocrtu očuvan tlocrt augustinske crkve. Svi sačuvani ostaci starih objekata bili su dragocjeni, te su ponovo korišteni, bilo da su posrijedi zidovi koji su ugrađivani u kasnije objekte, ili da su obrađeni kameni korišteni kao priručni kamenolom buduće etape. Naposljetku, nije nimalo neuvjerljivo da bi makar temelji augustinske crkve bili očuvani pod zidovima današnje katedrale.

Jednostavan tlocrt hipotetičke Augustinske crkve u Križevcima imao bi, prema tome, pravokutnu jedinstvenu lađu i u produžetku svetište na dva jarma križno-rebrastog svoda s ravnim zaključkom. Predložimo i grafičku analizu odnosa hipotetičkog »originala« i crkava manjih dimenzija kojima je redovnička crkva u Križevcima možda bila uzor. Dodajmo da u prilog ovakvoj pretpostavci o tlocrtu augustinskog samostana svakako govori i nacrt Križevaca iz sredine 16. stoljeća. Iako je samostan s crkvom prikazan u nekoliko poteza, te je i tlocrt obzidanoga grada više nego lapidaran, upada u oči kako je crkva prikazana kao mali pravokutnik kojem se produžuje kor ravnog zaključka.⁶²

No, zbog provjere i druge mogućnosti posvetit ćemo nekoliko redova Dominikanskoj crkvi u Čazmi. Danas manje značajno subregionalno središte, Čazma je prije turskog osvajanja i pustošenja Slavonije bila značajno trgovište, postaja na trgovačkim cestama, a u crkvenoj hijerarhiji sjedi-

šte Čazmanskog kaptola, drugo po značaju u Zagrebačkoj biskupiji. U Čazmi su stolovali zagrebački biskupi, pa je čazmanska crkva imala gotovo značaj katedrale, čazmanski kanonici bili su bogati prebendari, posjednici župskih prihoda u župama Čazmanskog i Kalničkog arhidakonata. Izvori spominju brojne crkvene građevine, a kao locus credibilis, mjesto gdje se polažu sudske prisega i gdje se pohranjuju prepisi isprava, posebno je značajna ustanova Čazmanskog kaptola.

O slavi i sjaju predturske Čazme mnogo nam još govori dobro očuvana Dominikanska (danas župna) crkva svete Magdalene. Već dulje vrijeme prepoznata je kao srednjovjekovna građevina. Premda je isprva smatrana prvenstveno gotičkom, nakon istraživanja '70-ih godina 20. stoljeća prepoznata je dominantna romanička etapa.⁶³ Novija istraživanja iznose na vidjelo etapnost izgradnje još u srednjem vijeku, a u vrijeme je obnova, koja će konzervatorski prezentirati rezultate istraživanja.

U osnovi današnje trobrodne bazilike stoji jednobrodna srednjovjekovna crkvena građevina, kojoj tri ortogonalno raspoređene kapele daju izgled crkve tlocrta latinskog križa s transeptom. »Transeptu« volumensku ravnotežu daju dva zvonika smještena na polovini slobodnog dijela lađe između bočnih kapela i pročelja. Takav je tlocrt jedinstven, te je teško usporediv čak i sa suvremenim dominikanskim crkvama. Novija istraživanja donekle objašnjavaju njegov etapni nastanak: Utvrđena je prva faza u kojoj je lađa bila dvostruko kraća, sa istočne strane možda zaključena polukružnom apsidom, te pored zaključka lađe flankirana parom zvonika, koji u tlocrtu daju izgled prvog transepta. U kasnijoj, još srednjovjekovnoj fazi izgradnje,⁶⁴ lađa je dvostruko produžena prema istoku, ukrašena trima, gotovo jednakim kapelama – dvjema simetričnima lijevo i desno, te trećom, u funkciji svetišta, aksijalno.⁶⁵

U ovoj zanimljivoj genezi usredotočujemo se na drugu etapu, u kojoj su izvedeno produžena lađa i tri kapele. Temeljem prvih istraživanja Z. Horvat je pretpostavio svetište izvedeno dvama stegnutim jarmovima križno-rebrastog svoda,⁶⁶ što je kasnija rekonstrukcija prema daljnjim istraživanjima odbacila.⁶⁷ Budući da našom temom nije obuhvaćena razrada ovih pretpostavki, nego odnos koji eventualno postoji između pojedinih monumentalnih objekata i ladanjskih crkva svetišta ravnog zaključka, ne upuštamo se detaljnije u ova pitanja, nego se oslanjamo na rekonstrukciju osnovnih etapa izgradnje čazmanske crkve.⁶⁸ Spomenimo na kraju, kad već uvodimo Čazmu u mogući krug utjecaja na spomeničku grupu o kojoj je riječ, da je na lokalitetu Čazme pronađen ulomak svodnog rebra presjeka jednostavnog klina s dva bočna užljebljenja, jednak

presjeku rebara koja se u pravilu nalaze u svim crkvama obrađivane grupe.⁶⁹

Utvdili smo, dakle, zastupljenost najmanje dvije monumentalne crkvene arhitekture koje su mogle manje-više izravno utjecati na učestalu pojavu ravnog zaključka svetišta u ladanjskoj arhitekturi križevačko-kalničkog kraja. Fizički usred grupe objekata nalazi se augustinska crkva u Križevcima, ali ni, malo dislocirana, čazmanska Dominikanska crkva nije manje važna zbog jakih veza Čazmanskog kaptola, prebendi čazmanskih kanonika itd. Ovim uvodnim napomenama i uvođenjem dvaju potvrda za sada zaključujemo prvu navedenu mogućnost (sl. 23).

1. Druga je grupa teza i mogućnosti, koje tragaju za izvornim podrijetlom crkava ladanjske arhitekture, kao imanentne tlu, odnosno donesene iz ranije domovine, što nas vodi do Strzygowskog i sličnih izvedenica. Malo je razloga tražiti posebnu ekskluzivnost razvoja u ladanju, prvenstveno zato što to nije ni intencija koja vodi njen razvoj. Kao i u raznim drugim razdobljima i pred drugovrtnim projektnim zadacima, uvijek je arhitektura skromnije sredine nastojala bar nečime oponašati monumentalnu arhitekturu centara.

Iako smo u prethodnim razmatranjima upozorili na propust autorice M. Vetrici glede podataka o drvenoj arhitekturi, ipak moramo zamijetiti da uz drvenu arhitekturu, gotičkim zidanim ladanjskim crkvama jednako tako prethode i zidane romaničke crkve polukružnih apsida, što je dokazano u više, bilo očuvanih ili arheološki utvrđenih objekata. Budući da nemamo nikakvih slutnji kako su drvene crkve srednjeg vijeka izgledale, dok istovremeno uočavamo da su očuvane drvene crkve i kapele kasnijeg razdoblja (barokne drvene kapele u Turopolju npr.) građene kao drvena imitacija zidane arhitekture, moguće je jednako pretpostaviti da su i srednjovjekovne drvene kapele i crkve prije oponašale zidane crkve. Nepostojanje jedinstvenog slavonskog tipa ladanjske crkve, te izostanak ikakvih elemenata u arhitekturi zidanih crkava koje bi upućivale na izvornu izvedbu u drvu uvjerava nas da je nepotrebno istraživati nadalje u ovom pravcu.

2. Međutim, zadržat ćemo se na trećoj mogućnosti, utjecaju dominantnih kulturnih krugova u bliskom susjedstvu, prvenstveno od sjeverozapadne strane obrađivanog područja. Velika zastupljenost tipologije *Chorturma* u Štajerskoj i Koruškoj, te njezin izostanak izvan toga kulturnog kruga upućuje na lokalni značaj tipologije⁷⁰. Riječ je o elementarnom tipu koji razvojno prethodi tipologiji svetišta ravnog zaključka koju susrećemo u susjednim krajevima. Malobrojne potvrde širenja južno od Drave, prema današnjoj Sloveniji, te utvrđeni proboj prema Zagorju u

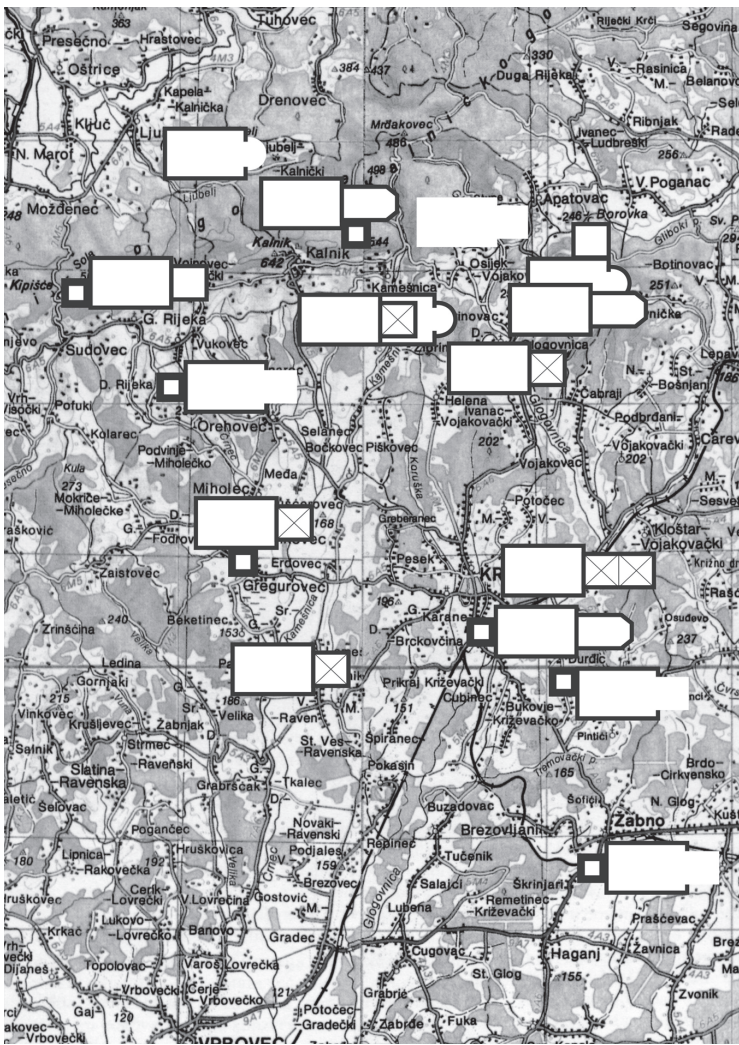
primjeru Belca (i Beletinca?), svakako bi se teško objasnili pretpostavkom da je spomenika bilo, pa da su se izgubili u vrtlogu vremena. Teško je povjerovati da bi posve slučajno bili toliko gusto očuvani u jednom kraju a u okolici izgubljeni baš svi osim ponekoga. Većina tih objekata utvrđena je iz romaničkog razdoblja, a istovremeno uočavamo pojavu romaničkih crkava kvadratnog svetišta, koje su, npr. u sjevernoj Hrvatskoj građene paralelno s crkvicama polukružnog zaključka svetišta. Je li moguće zaključiti da su se prve crkve ravnog zaključka svetišta romaničkog razdoblja pojavile kao reducirana verzija sjeverozapadnog tipa *Chorturma*?

Zamjenu, još tijekom razdoblja romanike, polukružnih apsida kvadratnima P. Fister tumači jačanjem političkog utjecaja moćnika sa sjevera u slovenskim zemljama,⁷¹ što bitno ne proturječi našoj pretpostavci. Grupa kvadratnih romaničkih svetišta u Sloveniji,⁷² te utvrđeno romanički objekti ravnog zaključka svetišta u sjevernoj Hrvatskoj,⁷³ dokaz su postojanja podloge tipologiji koja će kasnije zadobiti novi zamah utjecajem reprezentativnih crkvenih gradnji samostanskih redova i zbornih kaptola. Stoga u zaključcima moramo imati u vidu sve ove činjenice, postojanje reprezentativne arhitekture koja je svoje utjecaje širila posredstvom moćnih i razgranatih redova, koji su brzo kapilarno prenosili nova iskustva širom kršćanske Europe i lokalnim utjecajima koji se se možda širili polakše i prostorno ograničeno, ali su u tlo bili dublje usađivani, te su takvi utjecaji bili trajniji.

Zaključci. Grupa; tipološke karakteristike; podrijetlo

Što možemo na kraju zaključiti? Činjenica je da u sjevernoj Hrvatskoj postoji uočljiv broj crkava sa svetištem ravnog zaključka te da je dio tih crkava tipološki i prostorno grupiran, premda datacija (tamo gdje je moguća) ne upućuje na neko kratko razdoblje u kojem bi nastale. Činjenica je da postoje barem dvije značajnije crkvene arhitekture, čije tipološko podrijetlo probija lokalne prostorne okvire, Augustinska crkva u Križevcima i dominikanska u Čazmi, sa svetištima ravnih zaključaka. Činjenica je da ništa od istraživane građe ne upućuje na neku izvornu hrvatsku, ili pak lokalno predsrednjovjekovnu tradiciju, čiji bi kontinuitet bila ova tipologija. Ali istovremeno postoji jaka tradicija ladanjskih manjih i srednjih crkvenih gradnja tipa tzv. *Chorturma* u Koruškoj i Štajerskoj, a postoje potvrde širenju ove tipologije južno od Drave te do zapadne Slavonije (sl. 23–27).

Prema ovim utvrđenim činjenicama pokušat ćemo odgovoriti na pitanja koja smo nagovijestili na početku. Po-

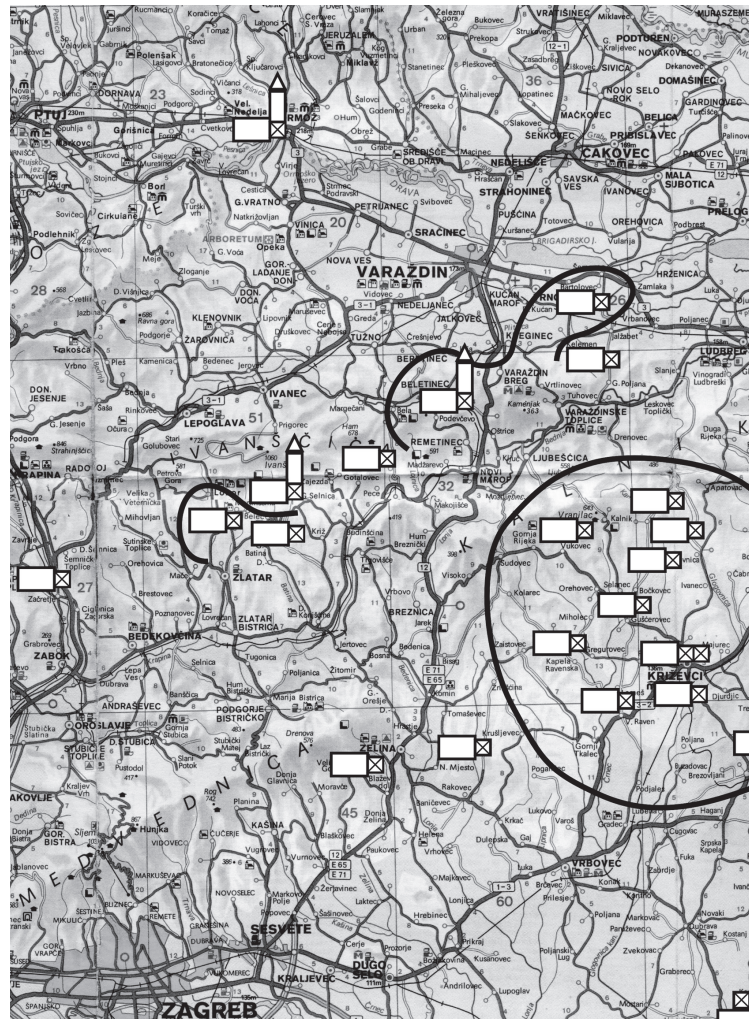
24. Karta užeg područja križevačko-kalničke grupe crkva s kvadratnim svetištem (svetištem ravnog zaključka). Prikazane su crkve spominjane u tekstu prema općoj tipologiji: svetišta poligonalnog zaključka, svetišta ravnog zaključka, svetišta polukružnog zaključka. / Map of Križevci-Kalnik group of churches with square sanctuary (flat chevet). Monuments have been mentioned in the text according to general typology: polygonal chevet, flat chevet, rounded apse.

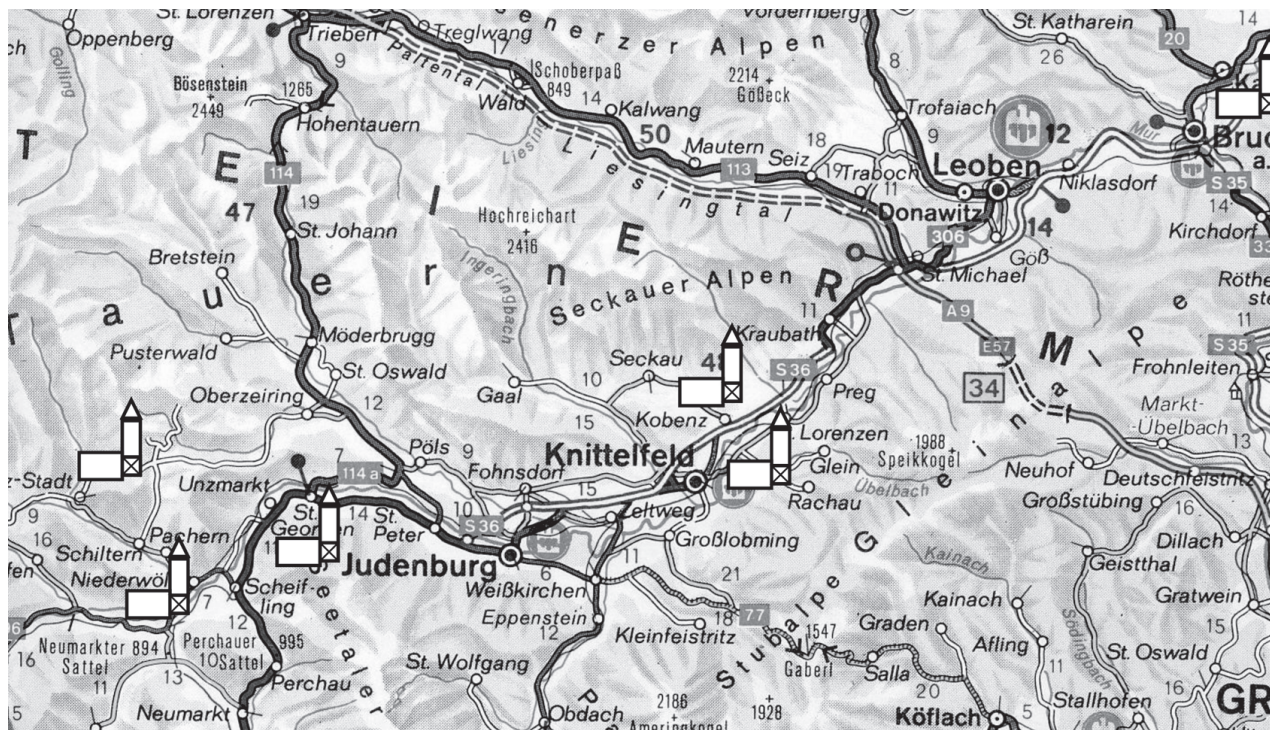
25. Karta šireg područja sjeverne Hrvatske s prikazanim objektima koji se spominju u tekstu, odn., koje navodi opća korištena literatura. Osjetljiva je koncentracija tip-skih objekata oko Križevaca. / Map of wider northern Croatian area with monuments mentioned in the text, or in the basic literature. Concentration around Križevci is clearly visible.

26. Karta užeg područja sjeverne Hrvatske. Obilježena je najveća koncentracija tipskih objekata oko Križevaca, te utvrđeni objekti pripadajući grupi, prostorno malo udaljeni. / Map of a closer northern Croatian area marking the major concentration around Križevci, and the monuments belonging to the group outside but near the area of concentration.

27. Karta Knittelfeld i okolice (Gornja Štajerska), gdje je velika koncentracija crkva tipa *Chorturm*. Prikazani su istraženi objekti. / Map of Knittelfeld and surroundings (Upper Styria), with high concentration of *Chorturm* churches, marking investigated monuments.

stoji li grupa crkava kvadratnog svetišta (odnosno crkava s ravnim zaključkom svetišta) u sjevernoj Hrvatskoj, je li artikulirana tipologija ove grupe ograničena na križevačko-potkalnički kraj, gdje je gustoća najveća, ili možemo govoriti o kalničko-zagorskoj, ili pače sjevernohrvatskoj grupi, je li nastanak ovih, tipološki srodnih objekata povezan nekim zajedničkim uzrokom (uzorom), ili je nastao spontano, kao neki elementarni tip i napokon, koji objekti među spominjanima zadovoljavaju dovoljno zajedničkih kriterija da ih zovemo artikuliranom grupom?

Tipološko zajedništvo utvrđujemo kod sljedeće grupe objekata: kapela svetog Andrije Apostola u Kamešnici, župna crkva svetog Mihajla u Miholcu, kapela svete Helene u Svetoj Heleni kod Glogovnice, kapela svetog Martina u Martinšćini kod Lobora, župna crkva Svih svetih u Beletincu (otvorena mogućnost ranije utvrđene etape izgradnje ove crkve ne osporava pripadnost tipologiji tijekom kasnijeg proširenja i dogradnje crkve). Ovih pet objekata u cijelosti je očuvano, uz iznimku neočuvanog gotičkog svoda svetišta u Kamešnici. Ovim objektima pridružujemo djelomično očuvane i pomoću istraživanja rekonstruirane objekte: župna crkva svetog Ivana Krstitelja u Žabnu, župna crkva svetog Brcka u Kalniku (hipotetička rekonstrukcija), župna crkva svetog Bartola u Bartolovcu pokraj Varaždina, župna crkva svetog Petra u Orehovcu, župna crkva Blažene Djevice Marije u Gornjoj Rijeci, kapela svetog Ladislava u Malom Ravenu (atipičan svod svetišta!), crkva nepoznatog titulara (sveti Mihael?) na lokalitetu Mihalj kod Vojakovačkog Osijeka (sl. 24–26).

Izvan ove grupe, od spominjanih, ostavljamo: kapelu svetog Petra u Novom Mjestu, kapelu svetog Klementa u Kelemenu, kapelu svetog Mihajla u Sopotu kod Vinagore, kapelu svetog Jurja u Belcu.

Otvorena su pitanja bez dostatnih podataka za predaleko od žarišta grupe, da bismo ih rekonstruirali hipotetički: župna crkva svetog Križa u Začretju, kapela svetog Jakova u Batini, kapela svetog Petra u Gotalovcu, kapela svetih Kuzme i Damjana na lokalitetu Kladišćica, a možda i župna crkva u Bednji, župna crkva u Đurđicu pokraj Križevaca itd.

Odričući se (barem u ovoj prilici) potpunog katalogiziranja tipologije svetišta sjeverne Hrvatske, usredotočit ćemo se na prvu grupu, te posebno komentirati neke crkve i kapele iz druge grupe. Uočavamo da je potpuno očuvano pet crkvenih zgrada prve grupe, a još sedam ih je u većem ili manjem stupnju istraženosti, što čini dovoljan uzorak za definiranje grupe. Spomenuli smo dvije veće crkvene arhitekture, čiji odnos prema grupi treba definirati. Crkva augustinaca u Križevcima spominje se, naveli smo, od početka 14. stoljeća, dok je Dominikanska crkva u Čazmi, i u

svojoj drugoj, dograđenoj etapi izgradnje djelo 13. stoljeća. Dakle, obje su crkve ranije od najranijeg datuma vezanog uz pojedine crkve iz grupe.

Iako smo i tlocrt Augustinske crkve samo pretpostavili unutar postojeće strukture Bolléove katedrale, čini se da je upravo ova crkva ključno utjecala na obrađivanu grupu crkava s kvadratnim svetištem. Značajnu ulogu koju su kanonici augustinskog samostana imali u društvenom životu Križevaca i okolice, svjedoči o ugledu crkve, koja je u 14. stoljeću bila najveća crkva u cijeloj okolici. Veličinom ju je nadmašivala samo čazmanska crkva svete Magdalene, dok su Sveti Križ, te ostale lokalne župne crkve u usporedbi s njom, djelovale doista skromno.

Žarište homogene tipologije kalničko-zagorske grupe bila je Augustinska crkva u Križevcima. Retroaktivna rekonstrukcija uzora prema epigonima skladno se uklapa u današnje Bolléovo zdanje grkokatoličke katedrale, te će ovu tvrdnju, koji iznosi još najmanje jedan stručnjak na ovom području, uvjereni smo, dokazati arheološka istraživanja. Crkve su građene kao reducirane prostorne interpretacije redovničke crkve u Križevcima, a ima razloga pretpostaviti da je i župna crkva grada Križevaca imala istu tipologiju.

Utjecaje Dominikanske crkve u Čazmi lako je prepoznati, možda i kao prauzor za redovničku crkvu Augustinaca u Križevcima, od koje je znatno starija, ali i u ranoj pojavi crkava odgovarajuće tipologije, koju kronološki ne možemo vezati uz augustinsku crkvu, kao što je to slučaj npr. s crkvom u Novome Mjestu.

Jedna lokalna tipologija, poglavito romanička, vezana uz sjeverozapadnu graničnu regiju Štajerske i Koruške, tipologija crkava s tzv. *Chorturmom*, izravno je utjecala na naše krajeve pojavom samo jednog ili dva potvrđena primjera. No reducirana na romaničko kvadratno svetište koje ne nadrasa zvonik, jače je utjecala na prekodravsku Štajersku, današnju Sloveniju, te njen daljnji utjecaj možda slutimo kod pojedinačnih objekata teže uklopivih u postojeće sfere utjecaja, primjerice crkve u Kelemenu, itd.

Zaključujemo da je i prije pojave homogene grupe kalničko-zagorskih ladanjskih crkvica sa svetištem ravnog zaključka postojalo više primjera koji se uklapaju u opću tipologiju, ali da je, unatoč tome, kada govorimo o grupi od desetak potvrđenih i sačuvanih objekata, grupiranih bliže ili dalje od Križevaca, riječ o izravnom utjecaju danas izgubljene redovničke crkve augustinaca, te da ove crkve imaju dovoljno zajedničkih elemenata da ih prepoznamo kao homogenu grupu spomenika. Ovom zaključku dodajemo, kao važno otkriće, da predložena geneza stare belečke župne crkve znatno proširuje jednu drugu, inače prostorno ograničenu tipologiju.

BILJEŠKE

1 Zapravo, ta se opaska odnosi i na naslov, bilo bi ispravnije govoriti o crkvama sa svetištem ravnog zaključka. No, radi jasnoće predodžbe o čemu je stvarno riječ, govorimo o kvadratnim svetištima. Većina ovih svetišta više ili manje su pravokutno izdužena, pokatkad tek toliko koliko je bilo uvjetovano ograničenim znanjem zanatlije, a nekad je riječ o uočljivim odstupanjima od kvadratne osnove. Ta će okolnost biti pojedinačno komentirana kod spomenika.

2 [BALOG, 2003.]; [BALOG, 2003. III.]

3 NAZ, 10. 5. 1377: *Prouidencie vestre notum facimus euidenter, quod cum essemus per prouidum virum dominum Stephanum, sacerdotem rectorem ecclesiae Sancti Martini de Maiori Kemluk et hospites seu habitatores de possessione seu loco dicto Kamechnicha, ad consecrandum ecclesiam Sancti Andree apostoli, de novo ex lapidibus constructam per dictos habitatores, idem dominus Stephanus rector supradictos et Nicolaus villicus cum ceteris iobagionibus pro parte miaori uel comuniter uniuersus, rogauerunt ac instantanter pecierunt, quod dictam ecclesiam Sancti Andree deberemus consecrare; adiectis condicionibus et pactis infrascriptos; videlicet, quod dicta ecclesia seu capella Sancto Andree esset ecclesiae beati Martini perpetuo annexata et eius filialis; et quod nullis temporibus uellet uel posset aut deberet ab eadem matrice ecclesiae separari, navod prema [Križevci], str. 347.*

4 [BALOG, 2003.], str. 61; [BALOG, 2003. III.], str. 15.

5 [OKROŠA ROŽIĆ, 2003.]; [OKROŠA ROŽIĆ, 2003. II.]

6 [HOMEN, 1998.]; [HOMEN, 2000.]

7 [Križevci], str. 333, nacrt M. Sunko, 1890.

8 [Sveti trag, 1994.], str. 129, slika.

9 [Križevci], str. 365 id.

10 VZA – VII/LIV, 3. 3. 1477.

11 O crkvi u Miholcu, uglavnom u kontekstu grupe crkva-utvrda pisali smo u više navrata: [BALOG, 1997. II.]; [BALOG, 2003.], str. 91–92, sl. str. 89; [BALOG, 2003. III.], str. 18, sl. 14–16. Značajniji prilozi ostalih autora za pregledne podatke o crkvi: [SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1994.], str. 114 id.; [Križevci], str. 348 id.

12 CD – IV/211: 5. 10. 1244.; CD – IV/426: 24. 4. 1252.

13 [BALOG, 2003.], sl. str. 89.

14 Usp.: Portal crkve svetog Brcka na Kalniku uzidan u gospodarski objekt u selu [Križevci], str. 338, slika; zapadni portal crkve svetog Petra u Orehovcu, vidljivo je da su se prilikom pregradnje dovratnici uzajamno zamijenili mjesta, prema uvidu; vidljiva pregradnja i proširenje zapadnog portala samostanske crkve u Remetincu, pri čemu je doklesan zaglavni kamen za prošireni portal.

15 [Križevci], str. 357 id.

16 CD – XIV/143: 27. 6. 1369: (...) *ius patronatus ecclesie sancti ... .. possessionis Rauen de lignaminibus constructe (...)*

17 [Križevci], str. 318 id.

18 [Križevci], str. 379 id.

19 Župa u Gornjoj Rijeci neizravno se spominje u 13. st.: CD – IV/308: 1248. (...) *Incipit enim meta eius retro domum Wlkazlay sacerdotis et ibi est meta in arbore (...)*. Kasnije više puta izravno do popisa župa 1334: CD – VIII/404: 25. 5. 1318. (...) *prout probus vir Matheus plebanus noster de Kemluk (...)*, CD – IX/54: 1. 6. 1322. (...) *et per eundem fluuium supra usque prope portum que venit de ecclesia beate virginis et de eodem fluuiio Bogach (...)*, MHEZ – II 1334. (...) *Item ecclesia beate virginis de minori Kemluk (...)*. Crkva svetog Petra u Orehovcu spominje se u popisu župa: MHEZ – II 1334. (...) *Item ecclesia beati Petri de possessione Georgii, filii Pauli (...)*, dok se toponim spominje znatno ranije: CD – III/131: 1217.

20 [BALOG, 2003. III.]

21 [Križevci], str. 369 i d.; [BALOG, 2003.], str. 85, sl. str. 88.

22 [Križevci], str. 302 id. O župi u Đurđicu postojale su različite nedoumiće. Bilo je mišljenja da se župsko središte selilo od sela do sela, da se izvori za crkvu svetog Jurja odnose na neku izgublenu župu koje je bila u današnjem selu Glogovnica i slično. Ove nedoumiće napokon smo razriješili, o čemu smo pisali: [BALOG, 1997.]; [BALOG, 1997. III.]; [BALOG, 1998.].

23 MHEZ VI/481: 9. 11. 1437: (...) *qui dictam ecclesiam in singulis sancte Marie virginis, beatorum apostolorum nec non Natiuitatis et Decolationis beati Iohannis Baptiste festiuitatibus devote visitauerint et manus adiutrices ad constructionem murorum novi operis ipsius ecclesie inchoandam porrerint (...)*.

24 CD – VI/170: 3. 03. 1277.: (...) *uenit ad arborem harasth cruce signatam ubi terre sancti Georgii (...)* uenit ad uiam que tendit ab ecclesia sancti Georgii uersus Polanam (...).

25 [BALOG, 2003.], str. 54. i d., sl. str. 60.

26 [BALOG, 2003.], str. 54., spomenuli smo da postoji jedan mogući kandidat za ovu crkvu, jednom spomenuta (...) *ecclesia sancti Michaelis in Zdench (...)*, ne upuštajući se u kontekstu teme u dalja razmatranja ove problematike. [PAVLEŠ, 2004.], str. 43 podrobnije se pozabavio odnosom svetog Mihajla u Zdenčcu i odbacio vezu s lokalitetom Mihalj i sakralnom arhitekturom na tome mjestu, ali nije ponudio moguću potvrdu u izvorima za neriješeno pitanje Mihalja. Svakako, crkvi već u 18. stoljeću više nema ni traga, jer ju ne spominju inače veoma detaljni tajni zemljovidi Bečkog ratnog arhiva iz 1781–1782. [*Tajni zemljovidi* – Knjiga 7], str. 107–108., sekcija 1.

27 [BALOG, 1999–2000.] U navedenoj studiji nismo se upuštali u nagađanja kako je mogla izgledati stara crkva svetog Križa. No, dva očuvana manja gotička prozora na južnom pročelju svjedoče da je bila manjih dimenzija, dakle po potvrđenoj tipologiji lađe slična obrađivanim župnim crkvama i kapelama iz grupe. Nema nikakvog razloga ne pretpostaviti da je i križevačka župna crkva prije obnove, u svojoj potvrđeno gotičkoj etapi izgradnje bila bliska tipologiji grupe crkva ravnog zaključka svetišta. Štoviše, svaki drugačiji zaključak tražio bi tipološku potvrdu na terenu koje nema.

28 Usporedi: Obnova župne crkve svetog Brcka na Kalniku, obnova župne crkve u Visokom, pregradnja, odnosno izgradnja današnje župne crkve u Glogovnici.

29 [DOBRONIĆ, 1979.], str. 57. Kao župna prvi je put zabilježena 1409, idem str. 59, a ponovo 1501, [BUTURAC, 1984.], br. 430.

- 30 Npublicirano, prema uvidu 2003. godine, tijekom istraživanja u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda, pod vodstvom I. Srše.
- 31 [DOBRONIĆ, 1979.], str. 59.
- 32 [DOBRONIĆ, 1979.], str. 65 i d., posebno skica na str. 67.
- 33 [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 148. Crkva je zabilježena 1501. kao župa Svih svetih [BUTURAC, 1984.], br. 590. Danas je posvećena svetoj Ani.
- 34 Ne nalazimo je u popisu župa 1334., ali u popisu župa 1501. pojavljuje se kao župna [BUTURAC, 1984.], br. 590. Tijekom 16. stoljeća [ADAMČEK-KAMPUŠ, 1976.], ne spominje se župnik u Beletincu, no to nikako ne znači da u tom razdoblju ovdje nije djelovala župa, jer u ovim popisima i druge župe su spominjane neredovito, i to u odnosu na porezne obveze a ne na crkvenu hijerarhiju župa. Ipak, negdje tijekom 16. stoljeća prestala je biti župna, jer se u vizitacijama od 17. stoljeća spominje kao filijala svetog Ilije [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 148.
- 35 [BUTURAC, 1984.], br. 277; [ADAMČEK-KAMPUŠ, 1976.], str. 37, 68.
- 36 [BUTURAC, 1984.], br. 577: (...) *et ecclesia beatissimi Bartholomei apostoli de Varasđino*. Iskaz dokazuje da je ovo prigradsko selo pripadalo gradu Varaždinu. To potvrđuju i [ADAMČEK-KAMPUŠ, 1976.], str. 360, 1596: *Insula ZENTH BERTHALAM civitatis Varasdiensis*. Slično i drugdje u [ADAMČEK-KAMPUŠ, 1976.].
- 37 [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 217.
- 38 [BUTURAC, 1984.], br. 78.
- 39 Idem.
- 40 [VETRIH, 1988.]; [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 175 id.
- 41 Ne navodimo literaturu koja se tiče opreme crkve, što nije naša tema.
- 42 [VETRIH, 1988.].
- 43 [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 215.
- 44 Daljnje utemeljenje za ovakvu pretpostavku nalazimo u literaturi: [SZABO, 1914.], str. 103, pretpostavlja da je kapela u Batini isprva sličila na crkvu u Martinšćini; [VETRIH, 1988.], str. 30–31, navodi izvještaje iz vizitacija iz kojih je razvidno da je crkva imala nadsvedeno staro svetište još do druge polovine 18. stoljeća, kad je crkva pregrađena, zadržavši perimetralne zidove lađe, ali ne i svetišta. Temeljem toga, te još nekih nalaza prigodom konzervatorskih radova, autorica je pretpostavila da i ova crkva spada u tip crkva sa svetištem ravnog zaključka.
- 45 [A. HORVAT, 1985.], str. 186, daje opis kapele, uglavnom se zadržavajući na inventaru, a kod prepoznavanja građevinskih karakteristika zadržava se na soklu, te zaključuje da crkva ima srednjovjekovne karakteristike; [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 47, prepoznaje crkvu kao renesansni objekt.
- 46 Prema uvidu, prilikom obnove fasade utvrđeni su uglovni klešanici koji određuju perimetar negdašnje lađe, što otvara mogućnost pridruživanja ovog objekta tipologiji ladanjskih crkvice, kod kojih, u slučajevima kad je očuvano, redovito nalazimo originalno svetište ravnog zaključka.
- 47 CD – V/624, 1258: (...) *super terra sancti Georgii* (...); [BUTURAC, 1984.], br. 79.
- 48 [SZABO, 1914.], str. 42.
- 49 [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 142–145.
- 50 [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 145.
- 51 Župna crkva sv. Ruperta u Kobenzu pokraj Knittelfelda, župna crkva sv. Jurja u St. Georgen ob Judenburg, stara župna crkva sv. Ruperta, Brucka, Mur, župna crkva sv. Margarete kod Knittelfelda, župna crkva sv. Martina, Oberwölz, župna crkva u Niederwölzu, vlastita istraživanja; Ludmannsdorf (Bilčovs) u austrijskoj Koroškoj [FISTER, 1986.], str. 104.
- 52 Šmartne na Pohorju [FISTER, 1986.], str. 103; Dravograd, kapela sv. Vida; Velika Nedjelja, inačica kod koje se istočno od *Chorturma* ističe polukružna apsida.
- 53 CD – IV/17, 1236: (...) *terra castrī que vocatur Beletyncy* (...); [TANODI, 1942.], br. 78, 18. 04. 1430, (...) *in possessione Belet-hynch* (...).
- 54 [VETRIH, 1988.], str. 24–27.
- 55 [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1986.], str. 33.
- 56 [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.], str. 46–47.
- 57 [VETRIH, 1988.], str. 25–26.
- 58 CD – IX/184: 17. 3. 1325: (...) *in presencia et tesitmono eiusdem, prioris de conventu Crisiensi* (...); Arhiv HAZU, I. d 12, elen. IV, p. 4.: 9. 1344; CD – XII/27: 28. 7. 1351: (...) *iuxta ordinatium dispositionem religiosorum virorum fratrum Petri et Johannis priorum prouincialium ordinis Heremitarum sancti Augustini, filiorum eiusdem Petro* (...); opširnije: [DOBRONIĆ, 1987.], str. 16–19.
- 59 [DOBRONIĆ, 1987.], str. 17.
- 60 [Z. HORVAT – I. MIRNIK, 1977.], str. 149–151, tlocrt sl. 64/c, 93, [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1986.], str. 151–152.
- 61 [HORVAT-LEVAJ, 1993.], str. 248.
- 62 Nacrt se čuva u Dresdenu, reproduciran je više puta: [BEDENKO, 1975.], sl. 27, str. 42; [Križevci], str. 86, sl. 1; itd.
- 63 [A. HORVAT, 1963.], str. 105–116, još je navodi kao gotički spomenik. To se, međutim, mijenja sljedećih godina, nakon prvih rezultata istraživanja: [A. HORVAT, 1975–76.], str. 11–12; [Z. HORVAT, 1980.]; [DOBRONIĆ, 1994.], str. 113 id.
- 64 Ova druga faza uslijedila je nedugo nakon tatarske provale u Europu, dakle još uvijek duboko u 13. stoljeću [Sveti trag, 1994.], str. 127.
- 65 [Sveti trag, 1994.], nacrti str. 129.
- 66 [Z. HORVAT, 1980.], str. 4, sl. 11, str. 15, sl. 13.
- 67 [Sveti trag, 1994.], nacrti str. 129.
- 68 [Sveti trag, 1994.], nacrti str. 129.
- 69 [A. HORVAT, 1963.], str. 101, slika!
- 70 Usp. također [FISTER, 1986.], str. 103–104.
- 71 [Fister - 1986.], str. 75, skica!
- 72 Janez Krstnik na Dravinjskem Vrhu, kartuzijanski Špitalič kod Žiče, Lovrenec na Dravinjskem Polju, Šmartne na Pohorju (Chorturm!), itd. [Fister - 1986.].
- 73 Novo Mjesto, Kelemen, Belec.

LITERATURA

- J. ADAMČEK – I. KAMPUŠ, *Popis i obračun poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb, 1976. [ADAMČEK – KAMPUŠ, 1976.]
- Z. BALOG, *Crkva u Miholcu kod Križevaca u kontekstu obrambenog sustava potkalničkog kraja*, »Kaj«, 2, Zagreb, 1997. [BALOG, 1997. II.]
- Z. BALOG, *Ecclesia beati Georgii de Glogaunicha – ubikacija župe iz popisa župa zagrebačke biskupije iz 1334. godine*, »Muzejski vjesnik«, 20, Sesvete, 1997. [BALOG, 1997. III.]
- Z. BALOG, *Prijedlog za neostvareni projekt crkve sv. Križa u Križevcima*, »Peristil«, 42–43, Zagreb, 1999–2000. [BALOG, 1999–2000.]
- Z. BALOG, *Križevačko kalnička regija u srednjem vijeku*, Križevci, 2003. [BALOG, 2003.]
- Z. BALOG, *Potkalnička grupa crkva-utvrda*, »Peristil«, 46, Zagreb, 2003. [BALOG, 2003. III.]
- V. BEDENKO, *Križevci – razvoj grada*, Zagreb, 1975. [BEDENKO, 1975.]
- J. BUTURAC, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501.*, Zagreb, 1984. [BUTURAC, 1984.]
- J. BUTURAC, *Regesta za spomenika Križevaca i okolice 1134–1940*, Križevci, 1991. [BUTURAC, 1991.]
- Codex Diplomaticus [CD]
- L. DOBRONIĆ, *Po starom Moravču*, Zagreb, 1979. [DOBRONIĆ, 1979.]
- L. DOBRONIĆ, *Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj*, »Croatia Christiana«, 20, Zagreb, 1987. [DOBRONIĆ, 1987.]
- L. DOBRONIĆ, *Pojave i oblici te tragovi srednjovjekovne kulture na tlu Zagrebačke biskupije*, »Radovi Instituta za povijest umjetnosti«, 18, Zagreb, 1994. [DOBRONIĆ, 1994.]
- L. DOBRONIĆ, *Kalnički plemenitaši*, Križevci, 1998. [DOBRONIĆ, 1998.]
- P. FISTER, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Ljubljana, 1986. [FISTER, 1986.]
- G. HELLER, *Comitatus Crisiensis*, München, 1978. [HELLER, 1978.]
- Z. HOMEN, *Rezultati prve etape arheoloških istraživanja u Glogovnici pokraj Križevaca*, »Vijesti muzealaca i konzervatora«, 3/4, Zagreb, 1998. [HOMEN, 1998.]
- Z. HOMEN, *Glogovnica pokraj Križevaca – rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999.*, »Obavijesti HAD«, 1, Zagreb, 2000. [HOMEN, 2000.]
- A. HORVAT, *Pogledi na značenje Čazme i čazmanskog kraja u minulim vjekovima*, VjMIK, 4, Zagreb, 1963. [A. HORVAT, 1963.]
- A. HORVAT, *Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije*, »Peristil«, 18–19, Zagreb, 1975–1976. [A. HORVAT, 1975–1976.]
- A. HORVAT, *Pregled spomenika kulture općine Pregrada*, »Kaj«, II–III., Zagreb, 1985. [A. HORVAT, 1985.]
- K. HORVAT-LEVAJ, *Sakralna arhitektura*, u [Križevci], [HORVAT-LEVAJ, 1993.]
- Z. HORVAT, *Dominikanska crkva u Čazmi*, VjMIK, 2, Zagreb, 1980. [Z. HORVAT, 1980.]
- Z. HORVAT – I. MIRNIK, *Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini*, u monografiji: *Požega 1227–1977*, Požega, 1977. [Z. HORVAT – I. MIRNIK, 1977.]
- Križevci – grad i okolica*, grupa autora, Zagreb, 1993. [Križevci]
- M. KRUHEK – Z. HORVAT, *Sakralna arhitektura Like i Krbave na području Krbavsko-modruške biskupije*, Rijeka – Zagreb, 1988. [M. KRUHEK – Z. HORVAT, 1988.]
- Monumenta Historica Slavorum Meridionalem [MHSM]
- L. OKROŠA ROŽIĆ, *Terenske bilješke s arheoloških istraživanja u Kamešnici*, rujan–listopad 2003. [OKROŠA ROŽIĆ, 2003.]
- L. OKROŠA ROŽIĆ, *Ostaci romaničke crkve u Kamešnici*, »Cris«, 1, Križevci, 2003. [OKROŠA ROŽIĆ, 2003. II.]
- R. PAVLEŠ, *Apatovec, Cerovo Brdo i neki susjedni posjedi u srednjem vijeku*, »Cris«, 1, Križevci, 2004. [PAVLEŠ, 2004.]
- Sveti trag, katalog izložbe, Muzej Mimara, Zagreb, 1994. [Sveti trag, 1994.]
- Gj. SZABO, *Kroz Hrvatsko Zagorje*, Zagreb, 1939. [SZABO, 1939.]
- Gj. SZABO, *Spomenici kotara Ivanec*, Zagreb, 1919. [SZABO, 1919.]
- Gj. SZABO, *Spomenici kotara Krapina i Zlatar*, Zagreb, 1914. [SZABO, 1914.]
- F. ŠIŠIĆ, *Rukovet spomenika od 1473. do 1496.*, »Starine JAZU«, XXXVII./XXXVIII, Zagreb, 1934/1937. [ŠIŠIĆ, 1934/37.]
- Z. TANODI, *Poviestni spomenici Varaždina 1209–1526*, Varaždin, 1942. [TANODI, 1942.]
- M. VALENTIĆ, *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*; knjiga 7, *Križevačka pukovnija*, Zagreb, 2003; knjiga 8, *Đurđevačka pukovnija*; knjiga 9, *Križevačka županija*, Zagreb, 2004. [Tajni zemljovid, knjiga *]
- M. VETRIH, *Crkva svetog Martina u Martinšćini*, Maribor, 1988. [VETRIH, 1988.]
- »Vjesti zemaljskog arhiva«, Zagreb [VZA]
- D. VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb, 1986. [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1986.]
- D. VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 1993. [VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1993.]

*Summary**Zdenko Balog**Churches with Square Sanctuary in Northern Croatia*

The study deals with the problem of churches with square sanctuary in Northern Croatia. The incentive for the investigation was the establishing of a rather coherent group of monuments in the Kalnik and Zagorje region. The study focuses on the common cultural features and the origins of the monuments, and on possible links with a larger group of monuments, which eventually crosses the borders of Croatia. The study has established enough common features to enable us to speak of a coherent typological group, but also of individual monuments which do not belong to it. Thus we suspect a superficial influence from the Carinthian-Styrian group of "Chorturm" churches (in one case), as well as the presence of some still Romanesque buildings of similar form. In conclusion, the key influence was exercised by some monumental gothic church building – possibly the lost Augustinian church in Križevci.